

TÜRK DIŞ POLİTİKASI VE İSLAM DÜNYASI İLİŞKİLERİNİN SEÇİLMİŞ ÜLKELER ÜZERİNDEN ANALİZİ: MISIR, İRAN, SUUDİ ARABİSTAN VE BİRLEŞİK ARAP EMİRLİKLERİ ÖRNEĞİ

***Mustafa Said YAZICIOĞLU**

****Uğur Yasin ASAL**

Öz

Uluslararası ilişkilerde Güç Dengesi Kuramı, devletlerin ulusal güç parametreleri üzerinden geliştirdikleri denge siyasetini analiz etmektedir. Söz konusu güç dengesi kuramının bölgesel güç geçişleri üzerinden olduğu argümanı, Douglas Lemke'ye atıfla literatürde sıklıkla vurgulanmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti ve İslam dünyası ilişkileri güç dengesi ve bölgesel güç geçişi teorisi çerçevesinde incelenmektedir. Söz konusu analizi yerine getirirken Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), İran, Mısır ve Suudi Arabistan'ın Türk Dış Politikası (TDP) açısından işbirliği ve çatışma alanları sıralanmaktadır. Bu yönüyle, çalışmanın bağımlı değişkeni Türk Dış Politikası ve İslam Dünyası ilişkilerinin teorik çerçevesidir. Söz konusu bağımlı değişkeni etkileme kapasitesine sahip bağımsız değişkenleri ise yukarıda ifade edilen seçilmiş ülkelerin siyasal, teolojik ve ekonomik parametreleri olarak ifade etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: İslam Dünyası, Türk Dış Politikası, Bölgesel Güç Dengesi, Seçilmiş Ülkeler

AN ANALYSIS OF TURKISH FOREIGN POLICY AND ISLAM WORLD RELATIONS OVER SELECTED COUNTRIES: EXAMPLES OF EGYPT, IRAN, SAUDI ARABIA AND THE UAE

Abstract

The Balance of Power Theory in international relations analyses the balance politics developed by states based on national power parameters. The balance of power approach is based on regional power transitions is frequently emphasized in the literature with reference to Douglas Lemke. In this study, it is examined in the framework of the Republic of Turkey and the Islam world relations and regional power balance of power transition theory. While conducting the analysis, the areas of cooperation and conflict are listed in terms of the Turkish Foreign Policy (TDP) of the United Arab Emirates (UAE), Egypt, Iran and Saudi Arabia. In this respect, the dependent variable of the study is the theoretical framework of Turkish Foreign Policy and Islamic World relations. It is possible to express the independent variables that have the capacity to affect the dependent variable in question as the political, theological and economic parameters of the selected countries.

Keywords: Islam World, Turkish Foreign Policy, Regional Power Balance, Selected Countries

* Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dekanı, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: msyazicioglu@ticaret.edu.tr ORCID: 0000-0002-6772-8907

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: uyasal@ticaret.edu.tr ORCID: 0000-0003-1567-9186

Giriş

İslam dünyasını, asırlarca bir arada yaşamış tarihi, kültürel ve dini bağların güçlü olduğu ve/veya olması gereken ülkeler topluluğu olarak tanımlamak mümkündür. Bu dünyanın önemli bir bölümü yüzyıllar boyunca Osmanlı hâkimiyeti altında bulunmuştur. Osmanlı yönetim sistemi gereği olarak hâkimiyeti altına aldığı bu ülkelere yöneticiler atamış, onların ekonomik, kültürel, dini anlayış ve uygulamalarına karışmamıştır. Osmanlı, bu ülkeleri koruma altına almış, iç işlerine müdahale etmemiş ve ortak değerlere gereken saygıyı göstermiştir.

Osmanlı hükümdarları, İslam Peygamberinin doğduğu ve İslamiyet için mücadele ettiği Mekke ve daha sonra hicret ettiği Medine şehirleri için “Hadimu’l-Haremeyn” (İki kutsal kentin hizmetkârı) tabirini kullanmışlardır. Osmanlı artık bölgenin hâkimi olarak, İslam dünyasının koruyucusu ve kollayıcısı pozisyonuna sahip olmuşsa da Padişahlar Halife unvanını kullanmamışlardır. Bu durum belki de tevazudan veya bilinen bir şeyin ifadesinin gereksiz oluşu ile izah edilebilir. Osmanlı Devleti’nin Yavuz Sultan Selim döneminde gerçekleştirdiği Mısır ve Ridaneyi seferinin ardından İslam halifeliği Osmanlı Devletine geçtiği kanaati yaygındır. Geline bu durum, İslam dünyası ve siyaset ilişkisini yeni ve kurumsal bir aşamaya taşımıştır.¹

16. Yüzyıl’dan günümüze değin Osmanlı Devleti ve 20. Yüzyıl’ın ilk çeyreğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile İslam Dünyası ilişkileri siyasal, toplumsal ve ekonomik açıdan önemli bir analiz nesnesi olmuştur. Bu siyasal yeknesaklığa ek olarak İslam Dünyası ile kültür, kamuoyu ve dış politika ilişkisinin de söz konusu bütünlük içerisinde meydana geldiği görülmüştür. Söz konusu bütünlüğün “*süreklilik ve kopuşlar*” sergilediği görülmektedir. Bölgesel güç dengesi bağlamında oluşan bu politik ayrışmanın, Türk Dış Politikası ve bölgesel etkinliği ekseninde öne çıktığı anlaşılmaktadır.

İslam dünyası içerisinde yaşanan güç geçişi, yeni çatışma ve işbirliği alanlarının analiz edildiği bu çalışmada Türk dış politikası ve İslam dünyası ilişkileri seçilmiş ülkeler üzerinden analiz edilmektedir. Bu yönüyle çalışmanın bağımlı değişkenini Türk dış

¹ Namık Sinan Turan, *Hilafet: Erken İslam Tarihinden Osmanlı’nın Son Yüzyılına*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

politikası ve İslam dünyası ilişkileri, söz konusu bağımlı değişkeni etkileme kapasitesine sahip bağımsız değişkenleri ise Türkiye'nin son yıllarda Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Mısır ile yaşadığı politik sorunlar olarak tanımlamak mümkündür. Bu çalışma, söz konusu siyasal sorunları rasyonel bir çerçevede ortaya koymakta, sorunların aşılabilmesi ve Türk dış politikasının İslam dünyası içerisinde rol ve fonksiyonunu arttırarak sürdürebilmesi amacıyla çeşitli öneriler sunmaktadır.

Araştırmanın Problemi

İslam dünyası içerisinde yer alan ülkelerin dış politikaları arasında ideolojik bir birliktelik algısı olmakla birlikte, söz konusu algının reel politik ile örtüşmediği görülmektedir. Uluslararası ilişkilerin doğası gereği bu ilişkiler, realist paradigmaya atıfla çıkar merkezli gerçekleşmektedir. Bu yönüyle araştırmanın temel problematiği, Türk dış politikası ve İslam dünyası ilişkilerinin rol ve fonksiyonunu ölçecek nesnel gerçeklerin literatürde yeteri kadar yer almamasıdır.

İslam dünyası kavramını bir bütün olarak değerlendirmek ve tekil ülkeler özelinden öte İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) ve Developing-8 (D-8) gibi uluslararası örgütler üzerinden ülkeler arası ilişkileri yorumlamak bir diğer problem alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada, söz konusu bütünlüğün iddia edilen aksine işbirliği değil, tekil ülkeler özelinde çatışma dinamiklerini de inşa etmekte olduğu üzerinde durulmaktadır. Çalışmada, bu argümanı test etmek üzere Türkiye, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Mısır arasında yaşanan dış ilişkilerin ekonomi politiği analiz edilmektedir.

Araştırma Soruları ve Yöntemi

Bu çalışmada, Türk dış politikası ve İslam dünyası ilişkilerinin seçilmiş ülkeler ile analiz edilmesi, felsefi arka plan ve örneklemelerin belirlenmesinde aşağıdaki sorulardan istifade edilmektedir.

- i. Türk dış politikası ve İslam dünyası ilişkilerinin işbirliği ve çatışma alanları nelerdir?
- ii. Türkiye'nin seçilmiş ülkeler olan Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri İran ve Mısır ile ilişkilerinin teorik çerçevesi nedir?

- iii. Mısır, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin son yıllarda Türkiye ile ilişkilerinin bozulma sebepleri nelerdir?

Bu temel sorular çerçevesinde, çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmakta, Türk dış politikası ve seçilmiş ülkeler ilişkisinin analizinde kantitatif verilerden azami ölçüde yararlanılmaktadır. Çalışma deskriptif bir metodolojide inşa edilmekte, Türk dış politikası ve seçilmiş ülke ilişkileri, uluslararası ilişkilerde güç dengesi ve güç geçişi teorisi üzerinden analiz edilmektedir. Söz konusu teorinin belirlenmesinde, uluslararası ekonomi politiğin temel bileşenlerinden istifade edilmekte, Douglas Lemke'nin (1997) güç geçişi teorisine atıf yapılmaktadır.²

1. İslam Dünyası Kavramı, Felsefi Arka Planı ve Uygulama Perspektifi

İslam dünyası kavramsallaştırmasının ekonomik, sosyal ve siyasal sacayakları bulunmaktadır. Söz konusu sacayaklarının Türkiye ve seçilmiş ülkeler üzerinden analiz edildiği çalışmanın bu bölümünde, İslam dünyası kavramının tarihsel süreci ve felsefi arka planı ifade edilmekte; İslam dünyası ülkeleri arasında gelişen işbirliği ve çatışma dinamikleri incelenmektedir.

1.1. İslam Dünyasını Tanımlamak

İslam Dünyası denildiğinde, Güneydoğu Asya'dan başlayıp Fas'a kadar uzanan, Asya Afrika, Orta Asya, Ortadoğu ve kısmen Batı'ya uzanan oldukça geniş bir coğrafyadan söz edilmektedir. Bugün 57 ülke ve 2 milyara yakın nüfus, dünyanın en önemli deniz yolları ve geçiş güzergâhları olan bu bölgelerde, coğrafyanın sağladığı stratejik avantajların yanında, çok büyük miktarda yer altı zenginlikleri de bulunmaktadır. Nüfusunun çoğunluğu Müslümanlardan oluşan bu dünyanın Güneydoğu Asya'da bulunan Endonezya ve Malezya, Müslüman Arapların deniz ticareti yolu ile temaslar sonucu İslam dini ile tanışmışlardır. XII. yüzyıldan itibaren başlayan İslamlaşma süreci giderek yayılmış ve küresel anlamda etkinlik kazanmıştır.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Portekizlilerden sonra Hollandalı denizci ve tüccarlar bölgeyi keşfetmişler, bu bölgeleri sömürge haline getirerek doğal zenginliklerini

² Bölgesel güç geçişlerinin teorik açıklamalarını detaylıca analiz etmek için lütfen Bkz.: Douglas Lemke, "The Continuation of History: Power Transition Theory and the End of the Cold War", *Journal of Peace Research*, Vol. 34, No. 1, (Feb., 1997), pp. 23-36.

ülkelerine taşımışlardır. Bu iki ülkenin tarihi ve siyasi yapıları büyük oranda İngiliz ve Hollanda sömürge yönetimlerinin etkisi altında şekillenmiştir. Hollandalılar, bu ülkelerde devlet görevlileri yetiştirmek amacı ile okullar açmış ve hâkimiyetlerini pekiştirme yoluna gitmişler, ticaretin yanında misyonerlik faaliyetleri ile Hristiyanlığı da yayma çalışmalarında bulunmuşlardır.

Ortadoğu'ya gelince karşımıza Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleri, Irak, Lübnan, Suriye ve Kuzey Afrika'da Fas, Cezayir, Tunus, Libya ve Mısır gibi ülkeler çıkmaktadır. Bu ülkelerin hemen hemen hepsi üç asra yakın Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanı içerisinde yer almış, XIX. Yüzyılın başlarında Batı destekli bağımsızlık mücadeleleri ile Osmanlı'dan koparılmışlardır. Bu kopuş bölge ülkeleri üzerinde başta İngiliz ve Fransız hegemonyasını doğurmuş, onlar tarafından sömürgeleştirilmişlerdir.

Batı ve Doğu Afrika'da bulunan Moritanya, Mali, Senegal, Nijerya, Nijer, Çad, Sudan, Somali ve Cibuti gibi ülkelerin bir kısmı %100'e yakın diğerlerinin de nüfuslarının büyük bölümü Müslümanlardan oluşmaktadır. Ve nihayet 1990'lı yıllarda bağımsızlıklarına kavuşan Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan bağımsız Türk Cumhuriyetleri olarak İslam dünyasının geniş coğrafyasına dâhil olmuşlardır.

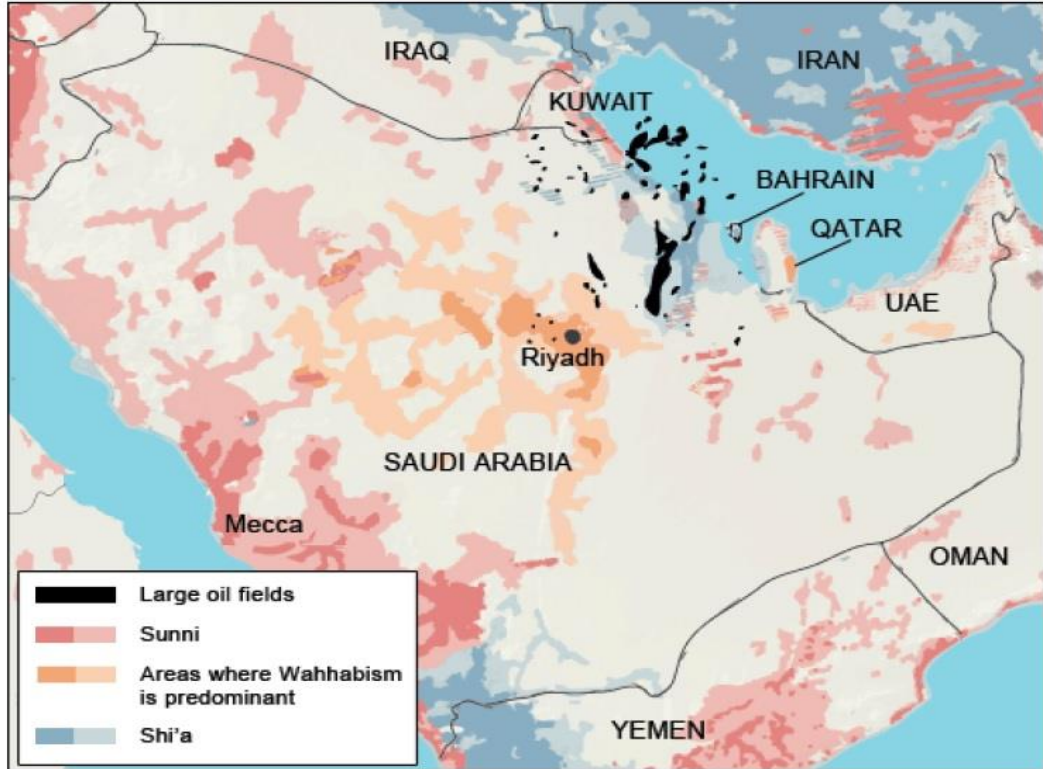
İslam dünyasının sahip olduğu başlıca üç önemli avantajı ve zenginliği vardır.

1. Stratejik coğrafi konum,
2. Yer altı ve bölgesel zenginlikler,
3. İslam Dini.

Asya, Orta Asya Uzak Doğu, Orta Doğu, Afrika gibi dünyanın en stratejik güzergâh ve geçiş yollarına sahip olmak çok büyük ve başlı başına bir avantajdır. Semavi dinlerin çıkış yeri olarak dini, tarihi ve turistik artı değer, paha biçilmez bir zenginliktir. Süveyş, Kızıldeniz, İstanbul ve Çanakkale boğazları yanında Basra Körfezi petrol ve doğalgaz nakliyatı için stratejik öneme sahiptir. Afrika ülkeleri ile Okyanuslara açılan ulaşım yolları da İslam ülkelerinin önemini artıran unsurlardandır. Yer altı zenginlikleri bakımından büyük avantajlara sahip olan İslam dünyası bu alanda da çok şanslı bir konumda ise de dış müdahalelerin ve çatışmaların eksik

olmadığı zor bir bölgedir. İbn’i Haldun’un “coğrafya kaderdir” sözü, olumlu ve olumsuz yönleri ile sanki bu bölgeler için söylenmiştir. Petrol ve doğalgazda nakliye en önemli unsurlardandır. En ekonomik nakliye deniz yolu ile yapılandır. Bölgenin petrol ve doğalgazının %65 i deniz yolu ile %35 i petrol boru hatları ile yapılmaktadır. Deniz taşımacılığında Hürmüz Boğazı, Süveyş Kanalı ve Yemen ile Cibuti arasındaki Babü’l-Mendeb boğazı hayati öneme sahiptir. Tüm bu avantajlar bölge ülkelerinin elindedir. Sahip olunan bu coğrafya bölgeye ekonomik, politik ve stratejik bir değer katmaktadır. Aşağıda yer alan haritada ise, Ortadoğu ve Körfez ülkelerinin petrol sahaları mezheplere göre ifade edilmektedir.

Harita: Orta Doğu Petrol Sahalarının Mezheplere Göre Dağılımı

Kaynak: NYT, Fitch Solutions Saudi Arabia Country Risk Report, 2020, p. 48.

İslam dünyası ülkelerinin yer aldığı Ortadoğu ve Körfez bölgesi, aynı zamanda dünya petrolünün en yoğun olduğu bölgelerin başında gelmektedir. Söz konusu harita, İslam dünyası ülkelerinin petrol kapasitelerini mezhepler üzerinden ele almakta ve bu mezhepler arası rekabetin ekonomi politik dinamiklerini ön plana çıkarmaktadır.

Bu bölgede yer alan petrol sahalarının büyük oranda Kuveyt, Bahreyn ve Katar körfezinde olduğu görülmektedir. Öte yandan, Sünni mezhebinin yoğun olduğu petrol

sahaları olarak Suudi Arabistan ve Kızıldeniz havzasının öne çıktığı, Riyad ve çevresi başta olmak üzere, haritada bu bölgenin Vahhabiliğin merkezi olduğu görülmektedir. Şii nüfusun ağırlıklı olduğu petrol sahalarının İran'da ağırlıklı olarak yer aldığı anlaşılmaktadır.

1.2. İslam Dünyasının İşbirliği ve Çatışma Dinamikleri

İslam dünyasının kendi içerisinde siyasal bir bütünlük arz ettiğini iddia etmek oldukça güçtür. Bu yönüyle İslam dünyası içerisinde işbirliği ve çatışma dinamikleri farklılaşmakta, konjonktüre dayalı olarak ülkeler arası ilişkilerde hızlı değişimler yaşanmaktadır. Söz konusu bütünselliği engelleyen temel parametrelerin başında tarihi karşıtlıklar ve mezhepsel çatışmalar gelmektedir. Bununla birlikte bir kısım Batılı güçlerin bölgeden beklentileri ve bu istikamette yürüttükleri siyaset de gözlerden uzak tutulmamalıdır. Tarih ve kültür hafızasının bu ayırım üzerinden derinleştiği İslam dünyası, bugün bu çatışmaların yansımalarını derinden hissetmektedir.³

Bu tarihsel farklılık üzerinden oluşan sosyolojik yapı ve İslam dünyası ülkelerinde devam eden çeşitli monarşi uygulamaları, bir başka çatışma dinamiği olarak gelişmektedir. Söz konusu sosyolojik yapının mezhep farklılıkları temelinde derinleşmesi de İslam dünyası içerisinde çatışma dinamiklerini kronik hale getirmektedir.⁴ Bu mezhepsel farklılıkların özellikle, Şiilik ve Vahhabilik ekseninde geliştiği görülmektedir. Günümüzde Vahhabilik/Selefilik akımının temsilcisi ve merkezi Suudi Arabistan, Şiilik akımının merkezi ise İran İslam Cumhuriyeti olarak bilinmekte, ancak her iki akımın başta Ortadoğu ve Asya olmak üzere dünya üzerinde çokça mensupları yer almaktadır.⁵

Dini sınırlar içerisinde gerçekleşen çatışmalar etnisite, milliyetçilik, sosyal yapı/sınıflar, ekonomik ve politik anlaşmazlıklar ile kesişmektedir. Bu yönüyle farklı dini görünümlü çatışmaların, dinin dışındaki sosyal dinamiklerden de etkilendiği

³ Ahmet Kesgin, "Farklılaşan Köklerden Benzeşen Çatışmalar: İslam Coğrafyasının Modern Çatışma Unsurları", **Sects, Ethnicity and Conflict Resoulution**, TASAM, 2015, s. 35.

⁴ Celal İnce, "İslam Dünyasındaki Göçün Temel Dinamikleri: Çatışma ve Yoksulluk", **Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Genişletilmiş Özetler Kitabı**, 14-17 Eylül 2017, s. 96.

⁵ Ramazan Biçer, "Küreselleşme ve Mezhep Çatışmaları", **Kelam Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 14, Sayı:2, 2016, s. 367.

görülmektedir.⁶ İslam dünyası içerisinde bu ekseninde gelişen birçok sosyo-ekonomik ve etnik çatışma söz konusudur. Yemen’de devam eden iç savaş ve Afrika ülkelerinde devam eden çatışmalar bunlara örnek olarak gösterilebilecektir. Öte yandan, kronik hale gelen sorunlar ise İslam dünyası ülkelerine yönelik, bölge dışından oluşacak yabancı müdahalelere zemin oluşturmaktadır.⁷

Yeterli demokratik olgunluğa sahip olamayan bu ülkelerde, yerel kimliklerin tehdit algısı ve güvenli hale getirme sürecine dâhil olmasıyla birlikte çatışmaların dinamikleri derinleşmektedir.⁸ Bu sürecin temel kırılma noktalarının başında 1991 yılında Soğuk Savaşın sona ermesinin ardından, Atlantik ve Avrupa İttifakının yeni karşıtlık parametresi olarak İslam ve Müslümanları belirlemeleri gelmektedir.⁹ Buna ek olarak, yukarıda sayılan gerekçelerle İslam dünyasını oluşturan Müslüman ülkeler arasında Batı ile rekabet edebilecek bir işbirliği mekanizmasının inşa edilememesi, bu dış etkileri arttırmaktadır.

Batı ve İslam dünyası arasındaki ilişkilerin tarih boyunca yeknesak bir görünüm arz etmediği bilinmektedir.¹⁰ Söz konusu görünüm, zaman zaman çatışmaya dönüşmekte zaman zaman da birliktelik göstermektedir. İslam dünyasının başta Batı ile rekabetçiliğini geliştirmek ve İslam dünyasının küresel siyasette hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla 25 Eylül 1969’da İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) kurulmuş, yapılan bir kısım reform çalışmaları sonunda 2011 yılında Astana’da yapılan Dışişleri Bakanları toplantısında Örgütün ismi İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) olarak değiştirilmiştir.¹¹ Kuruluşundan bu yana yarım asrı aşan süre zarfında başarı ve başarısızlıkları ile ön plana çıkan İİT, İslam dünyası ülkeleri arasında işbirliği mekanizmasını kurallara dayalı ve kurumsal bir yapıda geliştirmeyi amaçlamaktadır.

⁶ Halil Aydınalp, “Sosyal Çatışma ve Din”, Uludağ Üniversitesi, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 2, 2010, s. 211.

⁷ Ahmet Kesgin, “Farklılaşan Köklerden Benzeşen Çatışmalara: İslam Coğrafyasının Modern Çatışma Unsurları”, **Sects, Ethnicity and Conflict Resoulution**, TASAM, 2015, s. 36.

⁸ Mustafa Aydın ve Sinem Açıkmeşe, “İslam Örneğinde Küreselleşen Dünyada Kimliğe Dayalı Güvenlik Tehditleri”, **Uluslararası İlişkiler**, Summer 2008, Vol. 5. No. 18, Özel Sayı: Güvenlik, s. 201.

⁹ Murat Aktaş, “Avrupa’da Yükselen İslamofobi ve Medeniyetler Çatışması Tezi”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 13, No: 1, 2014, s. 32.

¹⁰ Batı ve İslam dünyası arasındaki ilişkilerin tarihi ve felsefi arka planın hakkında detaylı okuma için lütfen bkz.: İbrahim Kalın, **Ben, Öteki ve Ötesi: İslam Batı İlişkileri Tarihine Giriş**, İnsan Yayınları, 2016.

¹¹ İslam İşbirliği Teşkilatı hk. detaylı bilgi için lütfen bkz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, **Yeni Yüzyılda İslam Dünyası: İslam Konferansı Teşkilatı 1969-2009**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014.

İİT'nin kuruluşundaki temel argümanlardan birisi de Birleşmiş Milletler ve önde gelen uluslararası kuruluşların İslam dünyasındaki sorunlara yeteri kadar öncelik tanımadığıdır.¹²

Bu temel gerekçe üzerinden inşa edilen İİT yapısını; İslam Zirvesi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Daimi Komiteler, Uluslararası İslami Adalet Divanı, Bağımsız Daimi İnsan Hakları Komisyonu, Daimi Temsilciler Komitesi, Genel Sekreterlik, Alt Organlar, Uzmanlık Kuruluşları ve ilgili kuruluşlar oluşturmaktadır.¹³ Teşkilatın en üst düzey karar alma organı İslam Zirvesi'dir. Söz konusu zirve üç yılda bir üye ülkelerin kralları, devlet ve hükümet başkanlarının katılımıyla dönem başkanı ülkede toplanmakta, teşkilatın stratejik seviyede karar alma ve uygulama organı olarak hareket etmektedir.

İİT üyesi ülkeler arasında ekonomik ve sosyal işbirliğinin arzu edilen seviyede olduğunu iddia etmek güçtür. Bu ihtiyaçtan hareketle İİT üye ülkeleri arasındaki ekonomik işbirliği ve kalkınma süreçlerini geliştirmek amacıyla 1 Haziran 1978 tarihinde İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC) kurulmuştur. Kuruluşun merkezi Ankara'dır.¹⁴ İİT üyesi ülkeler arasında finansal sistemlerinin niteliği ve işbirliğinin farklılıklar arz ettiği görülmektedir. İşbirliğinin temel dinamiklerinin ekonomi ve finans olduğu günümüz dünyasında, İİT üyesi ülkelerin kapasite ve performanslarının gelişiminde temel faktör güçlü bir ekonomik altyapının varlığıdır.

SESRIC bünyesinde bu ihtiyacı gidermek amacıyla kapasite geliştirme programları uygulanmaktadır. Bu programlar; İİT Merkez Bankaları Kapasite Geliştirme Programı, İİT Borsa Kapasite Geliştirme Programı (OIC-SEP), İİT Rekabet Kurumları Kapasite Geliştirme Programı (OIC-CA- CaB), İİT Hazine Kapasite Geliştirme Programı (OIC-CaB) ve İİT Çok Taraflı Ticaret Sistemleri Kapasite Geliştirme

¹² Merve Acar, "Uluslararası Bir Aktör Olarak İslam İşbirliği Teşkilatı", **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1, 2019, s. 52.

¹³ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, **Uluslararası Teşkilat Künyesi: İslam İşbirliği Teşkilatı**, <http://mfa.gov.tr> adresinden alınmıştır. Erişim Tarihi: 05.12.2020

¹⁴ İslam İşbirliği Teşkilatı, **İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi SESRIC: Topyekün Kalkınma için İşbirliği**, 2015, s. 1.

programıdır. (MTS-CaB)¹⁵ Ankara’da faaliyet gösteren SESRIC’e ek olarak, Türkiye’nin öncülüğünde kurulan ve yine İslam ülkesi ülkelerin ekonomik performansını arttırmayı hedefleyen bir diğer kuruluş ise D-8 Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’dır.¹⁶ D-8 bünyesinde yer alan üye ülkeler, sektörler bazında işbirliği dinamiklerini geliştirmektedir. Buna göre Bangladeş kırsal kalkınma, Endonezya yoksullukla mücadele ve insan kaynakları, İran bilim ve teknoloji, Malezya finans, bankacılık ve özelleştirme, Mısır ticaret, Nijerya enerji, Pakistan tarım ve balıkçılık, Türkiye ise sanayi, sağlık ve çevre alanındaki çalışmalarını koordine etmektedir.¹⁷ Gerek SESRIC ve İSEDAK, gerekse de D-8 bünyesinde gerçekleştirilen ekonomik ve ticari işbirliğinin İslam ülkeleri arasında etkin bir siyasi işbirliğine dönüşemediği anlaşılmaktadır. Örneğin yine İİT gözlemci üyesi olan KKTC’nin Doğu Akdeniz’de yaşanan enerji rekabeti ve uluslararası sisteme entegrasyonunda İİT’nin beklenen etkinliği sergileyemediği görülmektedir. Filistin, Bosna ve Keşmir sorunlarında görece daha aktif bir görünüm sergileyen İİT’nin son dönemde faaliyetlerini, İslam dünyasının karşılaştığı İslamofobi, az gelişmişlik ve iyi yönetim alanlarında yoğunlaştırdığı görülmektedir.¹⁸

1.3. İslam Dünyası İçerisinde Öne Çıkan Ülkeler ve Temel Özellikleri

Bu bölümde İslam dünyası içinde siyasal, ekonomik, kültürel ve sosyal yönleri ile öne çıkan Suudi Arabistan, Mısır ve İran’dan kısaca bahsedilmektedir.

1.3.1. Suudi Arabistan

Suudi Arabistan’da dini bir hareket olarak ortaya çıkan “Vahhabilik”, daha sonra siyasi bir oluşuma evrilerek Suudi hanedanlığının kuruluşunda önemli bir rol oynamıştır. Vahhabilik, İslam’a sonradan girmiş hurafe ve geleneklerin dinden arındırılarak, Kur’an ve Sünnetteki temel prensiplere dönülmesini savunan bir akımdır. Bu akım,

¹⁵ A.g.e., s. 15.

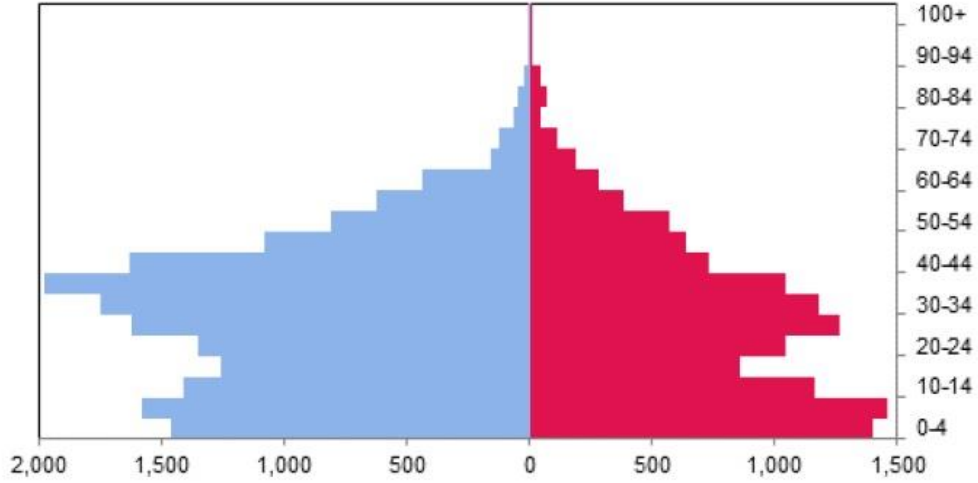
¹⁶ Türkiye, Bangladeş, Endonezya, İran, Malezya, Mısır, Nijerya ve Pakistan’dan oluşan ekonomik işbirliği örgütüdür. Örgütün kuruluşu, 54. Hükümet Başbakanı Prof. Dr. Necmettin Erbakan tarafından 1997 yılında gerçekleştirilmiştir. Örgüt merkezi İstanbul’dur. D8 üyesi ülkelerin tümü aynı zamanda İslam İşbirliği Teşkilatı üyesidir.

¹⁷ Devlet Planlama Teşkilatı’ndan aktaran Vikipedi, https://tr.wikipedia.org/wiki/D-8_Ekonomik_%C4%B0%C5%9Fbirli%C4%9Fi_Te%C5%9Fkilat%C4%B1#cite_note-4 adresinden alınmıştır. Erişim Tarihi: 05.12.2020

¹⁸ İhsan Yağmur Şimşek, “Yeni Yüzyılda İslam Dünyası: İslam Konferansı Teşkilatı 1969-2009”, Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu’nun yazarı olduğu yukarıdaki başlıklı kitaba ait tahlil, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, Bilkent Üniversitesi Institutional Repository, 2013, s. 143.

kısa sürede etki alanının genişletmiş ve bölgede güçlü bir konuma yükselmiştir. Çevre kabilelerinin de bu akımın etkisine kapılmasıyla Suudi reisler, Arabistan'ın hem dini hem de siyasi lideri olmuştur. Suudi Arabistan'ın bu politik yapısına ek olarak Suudi Arabistan'ın demografik yapısı Grafik 1'de gösterilmektedir.

Grafik 1: Suudi Arabistan Nüfus Dinamikleri

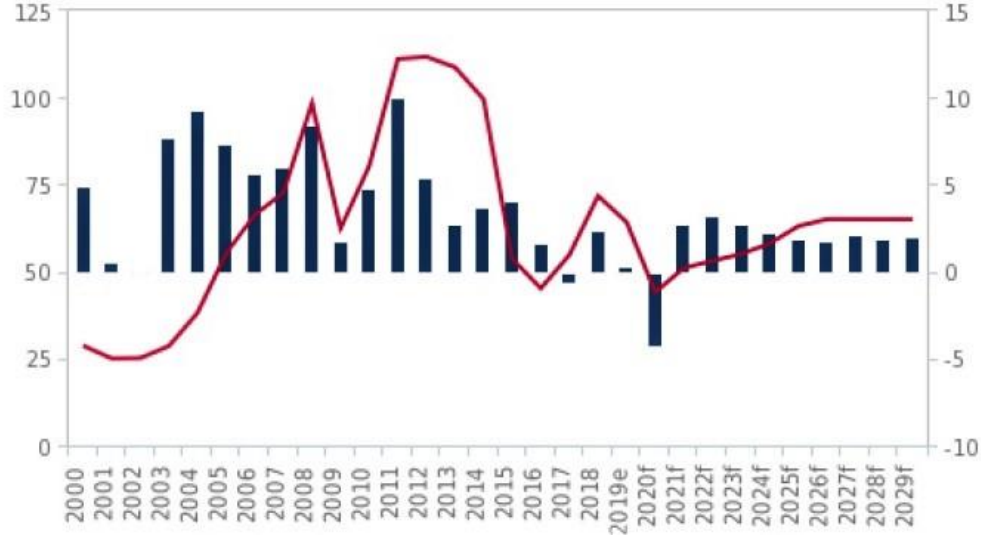
Kaynak: Worldbank, Fitch Solutions Saudi Arabia Country Risk Report, 2020, p. 45.

Grafik 1'de yer alan kırmızı ve mavi renkler, Suudi Arabistan nüfusunun cinsiyete göre dağılımını göstermektedir. Buna göre mavi renk erkek nüfus oranını, kırmızı renk ise kadın nüfus oranını göstermektedir. Her iki rengin ağırlıklı dağılımının yer aldığı yaş aralığının ise 30-44 olduğu görülmektedir. 1960 ve 2015 yılları arasında Suudi Arabistan nüfusunun yaklaşık 8 kat artarak, 4 milyondan 32 milyon seviyesine eriştiği görülmektedir. Nüfustaki artış oranının ağırlıklı olarak genç nüfusta olduğu Suudi Arabistan'da hükümet harcamalarının da, genç nüfusa yönelik artış kaydettiğini ifade etmek mümkündür. 2011 ve 2014 yılları arasında etkisini hızlı bir şekilde gösteren Arap Baharı protestoları sürecinde, yine Suudi Arabistan hükümetinin gençlere yönelik hükümet harcamalarında %15 oranında artış kaydettiği görülmektedir.¹⁹ Suudi Arabistan'ın 1975'li yıllarda nüfusun yarısına yakın kısmı Mısır, Yemen, Umman ve Pakistan'dan gelen yabancılardan olmaktadır. Aşağıda yer alan Grafik

¹⁹ Fitch Solutions, **Saudi Arabia Country Risk Report**, November 2020, p. 45.

2’de ülkenin en önemli gelir kaynakları arasında yer alan petrol üretiminin, Suudi Arabistan GSYH’ye sunduğu katkı yer almaktadır.

Grafik 2: Suudi Arabistan Petrol Üretimi ve GSYH İlişkisi

Kaynak: Fitch Solutions Saudi Arabia Country Risk Report, 2020, p. 32.

Suudi Arabistan’ın üretimini gerçekleştirdiği petrol fiyatlarında oluşan en ufak bir dalgalanma, ülkedeki tüm sektörleri etkilemektedir. 1980 – 2014 yılları arasında hidrokarbon sektörü, Suudi Arabistan GSYH’nin %40’ını ve ihracatın %80’ini oluşturmakta, hükümet harcamaları söz konusu ihracat gelirleri ile karşılanmaktaydı. Suudi Arabistan, alt yapı yatırımlarının Suudi firmalara kazandırılması ve oluşan katma değer ile Suudi vatandaşların kalkınmasını sağlamak istiyordu.²⁰

Hızlı ekonomik kalkınma ile birlikte geleneksel yapıyı sürdürme çabası farklı anlayış ve beklentileri de beraberinde getirmiştir. Suudi Arabistan’da batılı eğitim almış prens grubu modern ve ılımlı fikirlere sahipken, geleneksel yapıda olanlar değişim fikirlerine soğuk bakmaktadır. Hızla artan genç nüfus bazı radikal düşünceleri de beraberinde getirmiştir. Suudi Arabistan’ın en büyük aile şirketlerinden olan Bin Ladin Grubunun ortaklarından Usame bin Ladin el-Kaide terör örgütünün lideri konumuna gelerek terör ve katliamlara sebep olmuştur. Pek seslendirilmeyen bir diğer husus ise Suudi Arabistan’ın zengin petrol rezervlerine sahip doğu bölgesinde %15 civarında Şii nüfusun varlığıdır. Sesleri pek çıkmayan bu kesim 2016 yılında dini liderlerinin öldürülmesi üzerine büyük tepki vermişlerse de durum her zaman olduğu gibi kontrol

²⁰ Fitch Solutions, **Saudi Arabia Country Risk Report**, 2020, p. 32.

altına alınmıştır. 1990 yılında kadınlara araç kullanma izni için gösteriler yapılmış, sert tepkilerle karşılaşmıştır. Suudi Arabistan’da ancak yakın zamanlarda bu hakkın verildiği ifade edilmektedir.

Arap Baharı Suudi yönetimini doğrudan etkilemese de çok tedirgin etmiştir. Havuçsopa yöntemi ile yönetime sıkıntı vermemiş gibi görünse de sürdürülebilir bir yönetim anlayışının zorlukları görülmektedir. Suudi yönetimi Tasavvuf, Felsefe, Kelam gibi İslami disiplinlere kesin olarak karşı çıkmaktadır. Tartışmak, eleştirmek, derinleşmek dini bozan zararlı faaliyetler olarak görülür. Tevil ve yoruma kapalı bir anlayış hâkimdir. Yönetim Kur’an/Şeriata bağlı olduğu iddiasındadır. Bu iddia ile İslamiyet’in -ihtiyaç varmış gibi- koruyucusu ve kollayıcısı rolüne girerek iktidarın meşrulaştırılıp güçlendirilmesi amaçlanmaktadır. Rejim dindar bir görüntü vermeye çalışsa da 5.000 bini aşan kraliyet mensuplarının davranış ve hayat tarzları yaşanan geleneksel hayattan çok farklı ve halktan kopuktur. Suudlu gazeteci Cemal Kaşıkçı’nın hunharca yok edilmesi temsil edildiği iddia edilen anlayışla bağdaştırılması mümkün değildir.

1.3.2. Mısır

Dünyanın en eski kültür ve medeniyetlerinden birine ev sahipliği yapan ülkelerin başında gelmektedir. Siyasi, sosyal ve kültürel bakımdan Mısır, Arap dünyasında çok önemli bir role sahiptir. Ülkede, %90 Müslüman nüfusun dışında önemli oranda Kıpti ve Hıristiyan nüfus bulunmaktadır. 1517 yılında Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır. Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim bu tarihte Mısır’ı fethederek gerekli yönetsel görevlendirmeleri yapmış ve asayişini sağladıktan sonra ülkeden ayrılmıştır. Mısır 1789 yılında Fransız işgaline uğramıştır. Fransızlar Türk hâkimiyetine son vermek, Kur’an ve halkın dini duygularına saygılı olduklarını göstermek için pek çok argümana başvurmuşlar, ancak Mısırlı âlimler bu tür samimi olmayan siyasete itibar etmemişlerdir.

Fransızlar, 1801 yılında Mısır’dan çekilmişse de Batılı fikirler etkin olmaya devam etmiştir. Matbaanın ülkeye gelmesi ile birçok kitap basılmış, kültürel hayatta önemli bir canlanma ve gelişme yaşanmıştır. 1805 yılında Mehmet Ali Paşa dönemi başlamıştır. Mısır’ı modernleştirmeye yönelik çalışmalar yapmış, “modern Mısır”ın kurucusu” olarak anılmıştır. Türk veya Arnavut asıllı olduğu iddia edilen Mehmet Ali

Paşa Fransızların ülkeden atılmasından sonra Osmanlı ile ilişkileri germeyecek bir siyaset izlemiştir. Bu dönemde tercüme faaliyetleri ve yayınlarla kültürel ortamda bir canlanma yaşanmış, Mısır Avrupa kültürünün Orta Doğu'ya açılan kapısı görevini de görmüştür.

19. Yüzyıl'dan itibaren Avrupa bankalarından yüksek miktarda kredi alarak borçlanan Mısır, Avrupa'nın mali denetimine girmiş, İngiliz komiserinin yönetimi altına girmeye mecbur olmuştu. Mısır'da, XIX. yüzyıl sonlarında milli ve dini hareketler bağımsızlık için mücadeleye girişmişler, El-Tahtavi Mısır milleti fikrini ortaya atmış; Cemalettin Afgani ve Muhammed Abduh İslam toplumu fikriyatı etrafında faaliyette bulunmuşlardır. İngiliz baskısı Mısır'ın milli mücadele azmini kıramamış ve uzun mücadeleler sonunda 1922 yılında İngilizler Mısır'ın bağımsızlığını, Süveyş kanalı ve bazı konulardaki yetkilerini saklı tutarak tanımışlar, sonunda 1936 yılında Mısır'a tam bağımsızlık tanıyan anlaşma imzalanmıştır.

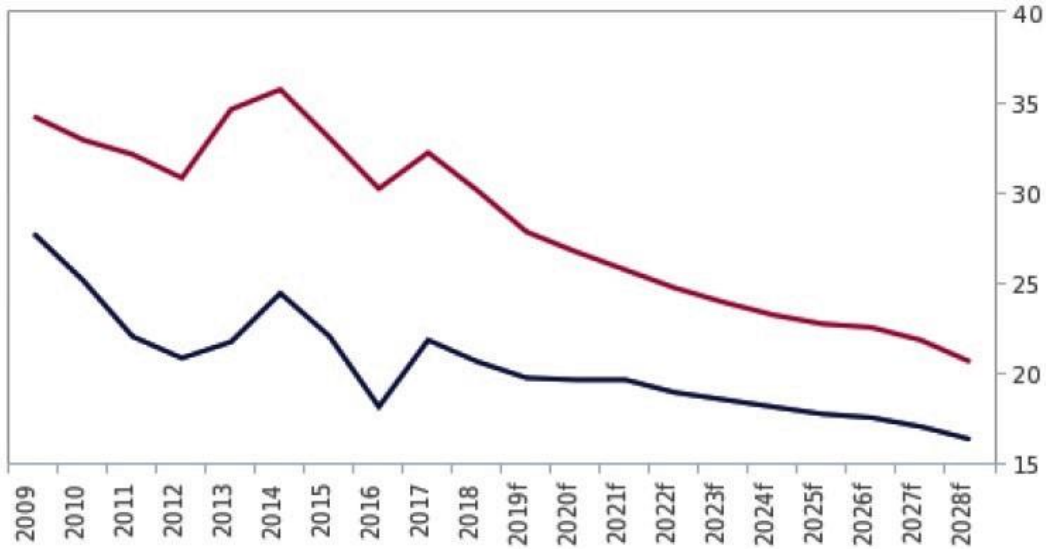
1920 ve 30'lu yıllarda Mısırlı aydınlar ve siyasetçiler modernleşme ve batılılaşma fikirlerini savunuyorlardı. Reşit Rıza ve Muhammed Abduh İslam'da yenilenme hareketini savunurken, 1928 yılında Müslüman Kardeşler (İhvan-ı Müslimin) örgütünü kuran Hasan el-Benna İslam'ın iman, ibadet ve ahlak ilkelerinin yanında hukuki, sosyal ve toplumsal alanlarda da kuralları olduğunu, İslami prensiplerin yeniden inşa edilmesi gereğini savunuyordu.

1952 yılında Cemal Abdülnasır ve Enver Sedat liderliğinde "Hür Subaylar", Müslüman Kardeşlerin de desteğini alarak krallığı devirmek sureti ile yeni bir dönem başlattılar. Hür subayların baskın çıkmaları ile Müslüman Kardeşler saf dışı bırakılarak, ülkede yönetim askeri kanadın kontrolüne girmiştir. Artık Mısır'da sosyalist bir yönetim dönemi başlamıştır. Mısır İsrail'e karşı mücadelede Arap ülkelerinin lideri olmuş; Nasır da önder olarak kabul görmüş, büyük bir güce ve sempatiye sahip olmuştur. Mısır Doğu blokuna döndü ve bağlantısız ülkelerin liderliğine soyundu, Süveyş kanalını millileştirdi. Sosyalist bir model uygulanmaya geçildi. 1967 de İsrail karşısında alınan ağır yenilgi sonucu, ekonomik sıkıntıların da yoğunlaşması ile sosyalist tecrübe çöktü, yeni arayışlar gündeme geldi. Amerika ile yakınlaşma başladı, İsrail'le barış anlaşması imzalandı, Arap ülkeleri ile ilişkiler bozuldu. Müslüman Kardeşler yasa dışı ilan edildi, ancak İsrail yenilgisi ile İslami

hareketler canlılık kazandı. Radikal gruplar rejime karşı açık tavır almaya başladı. 1981 yılında Hüsnü Mübarek devlet başkanı oldu.

Arap Baharı Mısır'ı da etkisi altına aldı. Mübarek, rejime karşı başlatılan halk ayaklanması bastırılmayınca istifa etmek zorunda kaldı ve 2013 yılında askeri müdahale gerçekleşti. Yapılan seçimlerde Müslüman Kardeşler 'in adayı Muhammed Mursi %51.7 oyla Cumhurbaşkanı seçildi. Mursi ağır ekonomik sorunlarla kısa sürede çare bulma noktasında başarılı olamadı. Kısa süre içinde çok ağırlaşan ekonomik sorunlara çözüm bulma imkânı çok mümkün değildi. Toplum sabırsız, beklentiler ise çok yüksekti. Sokak eylemleri ve protestolar yeniden başladı. Seçimle gelen yönetim askeri bir darbe ile yeniden devrildi, Abdül Fettah el-Sisi devlet Başkanı oldu; Mursi ve yönetimi tutuklandı, yargılandı ve çeşitli cezalara çarptırıldı. Bir müddet sonra Mursi hapiste iken şüpheli bir şekilde öldü. Tüm bu olaylar sırasında Mısır ekonomisinin görünümü ise aşağıda yer alan grafikteki gibi bir görüntü sergilemektedir.

Grafik 3: Mısır Hükümetinin GSYH Üretimi İçerisindeki Payı

Kaynak: Fitch Solutions, Egypt: Country Risk Report: Includes 10-years forecasts to 2028, Q4 2019, p. 22.

Mısır hükümetinin 2009-2028 yılları arasındaki öngörülen harcama ve gelirleri grafik 3'te yer almaktadır. Kırmızı eğri toplam harcamaların, mavi eğri ise toplam gelirlerin

GSYH'ye oranını ifade etmektedir. 2016 yılında Mısır hükümetinin İMF ile gerçekleştirdiği uzlaşıyla birlikte, dolaylı vergi gelirlerinde oluşan önemli düşüşün genel gelirlere doğrudan yansıdığı görülmektedir. Vatandaşlık gelirlerinin büyük oranda dolaylı vergiler ile oluştuğu Mısır'da gelir trendinin, 2028 yılına değin düşüş eğilimi göstereceği öngörülmektedir. Harcamalar kalemine bakıldığında ise bunların büyük oranda kamunun özel sektöre sağladığı enerji ve alt yapı desteği/teşviki olduğu görülmektedir. Mısır ekonomisinin daralması ile birlikte, hükümetin enerji, elektrik ve ulaştırma alanında verdiği destekleri orta ve uzun vadede azaltacağı, gelirler ve harcamalar arasındaki dengeyi korumaya çalışacağı öngörülmektedir.²¹

Son olarak, Mısır'ın ünlü el-Ezher Üniversitesinden de kısaca bahsetmek gerekmektedir. 975 yılından itibaren İslami ilimler üzerine eğitim yapan dünyanın ilk ve en eski üniversitelerindendir. "Sünni İslamın en prestijli üniversitesi" olarak ün yapmıştır. Sonraki dönemlerde sosyal, sağlık ve fen alanlarında fakültelerle alanı genişletilmiştir. Endonezya ve Malezya'ya kadar İslam'ın tanıtılması bu kurumda eğitim alanlar tarafından sağlanmıştır. İslam dininin tanınmasına vesile olmuştur. Daha sonra bu ününü kaybetmiş, günümüzde fazla önemi kalmamıştır. Öyle ki darbeci Sisi darbe yaptığını televizyonlardan ilan ederken bir tarafında Ezher şeyhi diğer tarafında da Mısır'daki Kıpti cemaatinin dini liderini alarak görüntü vermiştir.

1.3.3. İran

İran büyük bir kültür ve medeniyete sahip, tarihinde hiç kolonize edilememiş bölgenin önemli bir ülkesidir. Şii inancının merkezi ve bölgede Şii nüfusun liderliğini yapan İran, Türkiye'nin en önemli sınır komşularındandır. Sünni düşünceye göre devlet başkanlığı (İmamet) konusu dini olmayıp dünyevi/siyasidir. Zira Kur'an'da devletin yapısı ve yönetim şekli ile ilgili bir hüküm yoktur. Yönetimle ilgili istişare, adalet, liyakat-ehliyet, itaat gibi genel ilkeler mevcuttur. Hz. Peygamberin de bu konu ile ilgili herhangi bir sözü veya beyanı da yoktur. Konu, dönemin şartlarına ve Kur'an'da belirtilen yönetim ilkeleri doğrultusunda, insanların anlayış ve ferasetlerine bırakılmıştır.

²¹ Fitch Solutions, **Egypt: Country Risk Report: Includes 10-years forecasts to 2028**, Q4 2019, p. 21.

Şii inancına göre ise Hz. Ali dışındaki ilk üç halife o makamı gasp etmişlerdir. Bu hak Hz. Ali ve onun soyundan gelen 12 imama aittir. Küçük yaşta kaybolan 12. İmam halen hayatta olup göğe yükseltilmiştir. Kurtarıcı olarak (mehdi) bir gün tekrar yeryüzüne inecektir. Şu anda İran'da dini yönetimin başında bulunan Ayetullah ona vekâleten bu görevi sürdürmektedir. Kayıp imam döndüğünde görev ona devredilecektir. Şii düşüncede buna inanmak, inanç esaslarından sayılmaktadır. Sünni ve Şii anlayış bu şekilde temelden ayrılmaktadır. İran, bölgede değişik ülkelerde belli oranlarda yaşayan Şii Müslümanların liderliğini yapan ana ülke konumundadır. Bu bakımdan değerlendirildiğinde bölge siyasetinin önemli bir ülkesi olduğu anlaşılır.

Osmanlı-İran çekişmesi tarihin her döneminde yaşanmıştır. Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultan Selim İran'daki Safevi devletine karşı çıktığı seferde, Çaldıran savaşında Şah İsmail'i hezimetle uğratıp geri dönmüştür. Osmanlı daha çok Batı ülkeleri ile meşgul olduğu için İran'la çok ilgilenmemiş, zaman zaman strateji gereği buraya seferler düzenlemiştir. İran II. Dünya savaşında tarafsız kalmıştır. 1923 yılında Şah Rıza Pehlevi kontrolü ele almış ve kendisini Şah ilan ederek reform hareketlerine girişmiştir. 1941 yılında İngiliz ve Ruslar Şah'ı tahttan indirerek, oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'yi tahta çıkarmışlardır.

1950'li yıllarda petrol dünyada önemli bir ekonomik güç olarak öne çıktı. Bu arada Şah ile ulema arasında anlaşmazlık ve gerginlikler ortaya çıkmaya başladı. İran'ın dini merkezi olan Kum kentinde rejime karşı gösteriler başladı. Protesto olaylarında İran'ın önde gelen dini liderlerinden İmam Humeyni etkin bir rol oynuyordu. Sonunda tutuklanarak idama mahkûm oldu, ancak ülkeden kaçarak önce Türkiye'ye, ardından Irak'a ve nihayet Fransa'ya geçti. Bu arada İran'da milyonlar sokaklara dökülüyor, ekonomik sıkıntılardan bunalan halk yönetime isyan ediyordu. Halkın Mücahitleri Örgütü olayları yönlendiriyor, esnafın da eylemlere katılması ile kitlesel gösteriler önlenemiyordu.

Humeyni monarşinin gayri İslami olduğunu, onun yerine Fukaha'nın (Fakihler, İslam yorumcuları) önderliğinde İslami bir yönetimin kurulması yönünde faaliyetlerini sürdürüyordu. İran Şahı kontrolü sağlamada başarılı olamadı; bir takım siyasi görevlendirmeler yaptıysa da kalkışmaları engelleyemeyince, 1979 yılında ülkesini

terk etti. Humeyni muzaffer bir komutan edası ile Fransa'dan İran'a geldi, İslam Devrim Konseyi'ni kurdu ve Mehdi Bazergan'ı Başbakan olarak görevlendirdi. Şii İslam inancına dayalı İran İslam Cumhuriyeti kuruldu. Beni Sadr Cumhurbaşkanı oldu, ancak kısa sürede anlaşmazlıklar çıkınca Humeyni Beni Sadr'ı azletti. 1981 yılında Ali Recai Cumhurbaşkanı oldu; suikast sonucu öldürülünce şu anki Cumhurbaşkanı Ruhani bu göreve getirildi. Şu anda Ruhani Cumhurbaşkanı, Hameney dini lider konumundadır.

İslam devrimi sonrası İran'ın Batı ile ilişkileri hep sorunlu ve gergin oldu. İran'ın nükleer enerji konusundaki çalışmaları hep sorunlu olarak görüldü. ABD Başkanı Obama döneminde konu ile ilgili bir uzlaşmaya varılmıştı, ancak Trump'ın seçilmesi ile ilişkiler yeniden gerilmiş, Trump P5+1 anlaşmasından çekildiğini açıklamıştır. Trump, İran'a karşı ambargo da uygulatarak ekonomik olarak bu ülkeyi abluka altına almıştır. ABD'nin yeni başkanı Joe Biden'ın nasıl davranacağını ve ilişkilerin hangi yöne evrileceğini bekleyip görmek gerekmektedir.

1.3.4. Birleşik Arap Emirlikleri

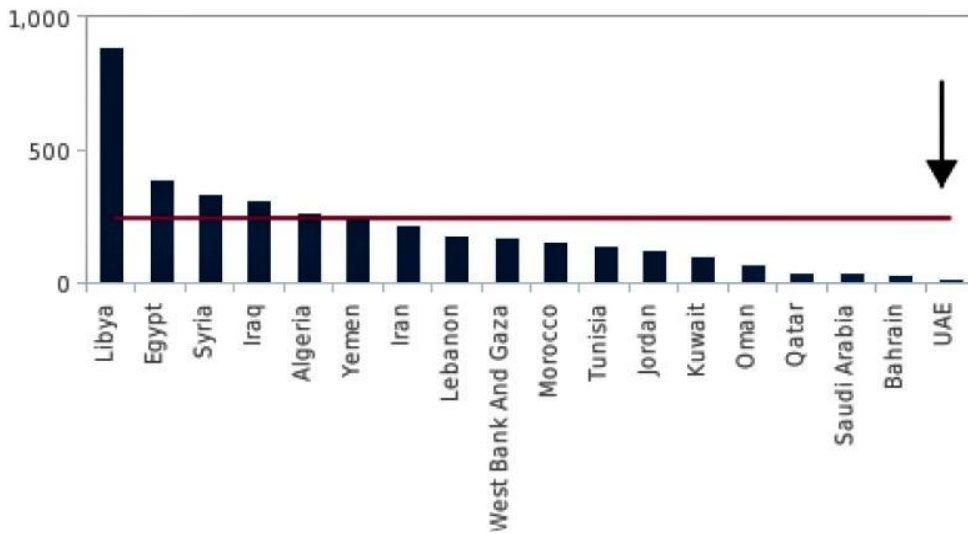
Bağımsızlığının öncesinde “*Aşiretler Devleti*” (*Trucial States*) olarak tanınan Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), 2 Aralık 1971 tarihinde İngiltere'den bağımsızlığını kazanmış, aynı gün ülkenin ilk başbakanı olarak Abu Dhabi Emiri Sheikh Zayed al-Nahyan seçilmiştir. Sheikh Zayed al-Nahyan 1971 – 2004 yılları arasında 33 yıl ülkeyi yönetmiştir. BAE, Abu Dhabi, Dubai, Sharjah, Ajman, Ras al-Khaimah, Umm al-Quwain ve Fujairah olmak üzere yedi emirlikten/şehirden meydana gelen bir federasyon olarak kurulmuştur. Bu emirlikler içerisinde coğrafi açıdan en büyük olanı Abu Dhabi'dir. Aynı zamanda ülkenin başkenti de olan Abu Dhabi, ülke topraklarının yaklaşık %86'sını kaplamaktadır. Dubai ise, ülke topraklarının %5'ini oluşturmaktadır. BAE'nin kuruluş aşamasında varılan (yazılı olmayan) mutabakata göre, ülkede Abu Dhabi Emiri devlet başkanı, Dubai Emiri ise başbakan olmaktadır.²² BAE'nin siyasal sistemi *Federal Yüksek Konsey (FYK)*, *Devlet Başkanı*, *Hükümet*, *Federal Ulusal Konsey (Meclis)* ve *Yargı Sistemi* olmak üzere 5 ana yapı üzerine inşa edilmiştir. FYK, BAE'deki en üst siyasi karar organıdır. Devlet Başkanı, Başbakan ve Bakanlar konsey üyeleri arasından seçilmekte, FYK'nin başkanı aynı zamanda

²² Asiye Aslan, “Birleşik Arap Emirlikleri: Ülke Analizi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 4, 2016, s. 95.

Devlet Başkanı olarak, yasama ve yürütme yetkilerine sahip olmaktadır. Öte yandan BAE’de siyasal parti bulunmamaktadır. Yasa tasarıları yarısı halk oylaması yarısı FYK tarafından seçilerek oluşturulan Federal Ulusal Konsey’de tartışılmaktadır. Dört yıl görev süresi bulunan Konsey’in kararları tavsiye niteliğindedir. Yargı alanında ise en yüksek kurum olan ve Anayasa Mahkemesi olarak da değerlendirilebilecek olan Federal Yüksek Mahkemesi aynı zamanda temyiz mahkemesi görevini de yürütmektedir. Aynı zamanda Emirliklerin yerel yargı organları da bulunmaktadır.²³

Bölgede ekonomisi ile ön plana çıkan BAE’nin en önemli mukayeseli üstünlüklerinden birisi de vergilendirme konusunda yatırımcılar açısından en cazip ülkelerin başında gelmesidir. Aşağıda yer alan grafikte, bölge ülkelerinin saatler bazında vergilendirme oranları karşılaştırmalı olarak yer almaktadır.

Grafik 4: Saatler Bazında Vergilendirme Oranı

Kaynak: World Bank, Fitch Solutions, United Arab Emirates Trade and Investment Risk Report, 2020, p. 20.

MENA bölgesinin genel ortalamasına bakıldığında, Birleşik Arap Emirliklerinin saat başına üretilen gelirden ödenen vergi bazında en düşük orana sahip olduğu görülmektedir. Söz konusu avantaj da, BAE’yi yabancı yatırımcılar açısından oldukça cazip hale getirmektedir. Söz konusu grafiğe bakıldığında, saatler bazında en yüksek vergilendirme oranının aynı zamanda krizler ve kamu bütçesi açıkları ile mücadele

²³ T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, “**Birleşik Arap Emirlikleri Ülke Profili**” Temmuz 2020, s. 4.

eden Libya, Mısır, Suriye ve Irak'ta yer aldığı görülmektedir. Ortalamanın üstünde yer alan bu ülkeleri, sırasıyla Cezayir, Yemen, İran ve Lübnan'ın takip ettiği görülmektedir. BAE'nin sahip olduğu bu avantajlı vergi ortamının, ticaret merkezi statüsüne erişebilmesinde oldukça önemli bir fonksiyon üstlendiğini ifade etmek mümkündür.

2. Türk Dış Politikası (TDP) ve İslam Dünyası İlişkilerinin Teorik Çerçevesi: Bölgesel Güç Dengesi ve Geçiş Kuramı

Türkiye ve İslam dünyası ilişkileri, ikili ülkeler arasında çeşitli farklılıklar göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin bir devamı niteliğinde olan Türkiye Cumhuriyeti, bölge ülkeleri ile ortak coğrafya üzerinde dış politika argümanlarını geliştirmektedir. Söz konusu argümanların geliştirilmesinde, İslam dünyası ülkelerinin Türk dış politikası ile bölgesel güç dengesi ve geçiş kuramı ekseninde *süreklilikler ve değişimler* gösterdiği görülmektedir.

2.1. Güç Dengesi Teorisi, Bölgesel Güç Geçiş ve Rekabeti Kuramı: TDP'nin 2000'li Yıllarda Değişimi Üzerinden Değerlendirme

Güç dengesi kuramı, uluslararası ilişkiler teorileri arasında başat rol oynayan realizmin önemli bir argümanıdır. Söz konusu argümana göre devletlerarasında ittifaklar kurulabilmekte ve bu ittifaklar sonucu yeni bölgesel güç geçişleri ve dengeler kurulabilmektedir. Modern diplomasi'nin başlangıcı olarak kabul edilen 1815 Viyana Kongresi de, Avrupa'da Fransız devrimi sonrası yükselişe geçen Napolyon Fransa'sına karşı, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu öncülüğünde, Avrupalı devletlerin güç dengesi uygulamasını içermektedir.²⁴

Kongreler sistemi olarak anılmaya başlayan bu dönem, Batı Avrupalı devletlerin yükselen tehditlere karşı güç birliği yapma retoriğini hedeflemekteydi.²⁵ Ancak bu sistemin çok uzun erimli olmadığı, 19. Yüzyıl Avrupa siyasetinde ortaya çıkan hızlı değişimlerle birlikte görülmüştür. 1815 Viyana Kongresi sonrası güç dengesini bozan temel sorunsal, ortak tehdidin ortadan kalkması idi.²⁶ Bir diğer ifadeyle, güç

²⁴ Stuart J. Kaufman, Richard Little ve William C. Wohlforth, **The Balance of Power in World History**, Palgrave Macmillan, 2007.

²⁵ Asa Briggs ve Patricia Clavin, **Modern Europe, 1789-Present**, Pearson Longman, 2003, s. 48.

²⁶ Harold Nicolson, **The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity 1812-1822**, London Constable, s. 262.

dengeşinin inşası ortak tehdit ve/veya ulusal çıkar kavramı ile doğrudan ilintilidir. Ortak tehdidin oluşması ve/veya ulusal çıkarın sürdürülebilmesinin önündeki en büyük engel **statükoda** (*status go*) değışmesi muhtemel girişimlerdir.²⁷ Güç dengesinin, mevcudu koruma üzerine kurgulandığı, bunun sağlanamaması durumunda yeni güç dengesinin inşası için devletlerarası ortaklıkların oluşabileceği açıkça görülmektedir. Güç dengesi yaklaşımının sadece uluslararası sistem düzeyinde değil, aynı zamanda bölgesel güçler arasında ortaya çıkabileceğini iddia eden Douglas Lemke, tıpkı uluslararası sistemde olduğu gibi bölgesel güçler arasında da hiyerarşik bir sıralama olduğunu öne sürmektedir.²⁸ Söz konusu hiyerarşik sıralama bölgesel güç rekabetinin bir parçası olarak gelişmekte, bölge ülkeleri arasındaki güç geçişleri ile yeniden şekillenebilmektedir. 2002 sonrası kapasite ve performansını geliştiren Türk dış politikası ve İslam dünyasının seçilmiş ülkeleri ile ilişkilerini de bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir.

Uluslararası sistemde meydana gelen değışimler ve ulusal güç parametrelerinin bu değışimler ile uyumunun akılcı ve sistematik olarak gözetildiği devletlerin güç geçişine uygun bir zemin oluşturdukları görülmektedir. Lemke'ye göre söz konusu güç geçişini bölgesel parametreler üzerinde doğru uygulayan devletlerin, bölgesel güç aktörü haline geldiği görülmektedir.²⁹ Bölge ülkeleri arasından yükselişe geçen bir devletin karşısında diğer ülkelerin işbirliği geliştirip, bölgesel güç dengesini yeniden inşa etme çabasında oldukları görülmektedir. Teoride çoklu hiyerarşi³⁰ modeline atıf yapan bu yaklaşımın, özellikle 2015 ve sonrasında Türkiye ile Mısır, Suudi Arabistan ve BAE ekseninde oluştuğu görülmektedir. Yine güç geçişi teorisinin temel argümanına göre değerlendirildiğinde, Mısır, Suudi Arabistan ve BAE'nin Türkiye'nin bölgesel güç olarak yükselişi karşısında, güç dengesindeki düşüşlerini engellemek için işbirliğini geliştirdiği ve statükoyu tekrar sağlamak için bu işbirliğini

²⁷ Paul Schröder, "The 19. Century System Balance of Power or Political Equilibrium", **Review of International Studies**, Vol. 15, No. 2, Special Issue on the Balance of Power, (Apr., 1989), s. 137.

²⁸ Douglas Lemke ve Suzanna Werner, "Power Parity, Commitment to Change, and War", **International Studies Quarterly**, Vol. 40, No. 2 (Jun., 1996), s. 239

²⁹ Douglas Lemke "The Continuation of History: Power Transition Theory and the End of the Cold War", **Journal of Peace Research**, Vol. 34, No. 1, s. 24.

³⁰ Douglas Lemke, "Toward a General Understanding of Parity and War", **Conflict Management and Peace Science**, Fall, 1995, Vol. 14, No. 2, s. 144.

derinleştireceği öngörülmektedir.³¹ Bölgesel bir gücün yükselişi ve güç geçişi teorisine örneklem oluşturmasının en önemli parametrelerinin başında ekonomik büyüme oranlarının kümülatif olarak artışı, nüfusun nicel ve nitelik olarak gelişimi, ekonomik üretkenlik ve siyasal etki düzeyinin artmasında toplumla kurulan entegrasyon oluşturmaktadır.³²

Türkiye ve İslam dünyası ilişkilerine bakıldığında ortak çıkarın İslam hukukunun korunması, İslam coğrafyası üzerinde yaşayan toplumların hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması, adil bir gelir dağılımı, kadın hakları, eğitim ve demokrasi olduğu görülmektedir. Ancak, uygulama nosyonunda son yıllarda İslam dünyası ülkeleri arasında farklı rekabet dinamiklerinin geliştiği de görülmektedir. Suudi Arabistan'ın öncülüğünde Mısır, BAE ve Bahreyn'in 2017 yılında Katar'a uyguladığı ekonomik ve siyasal ambargo da bunun bir göstergesi mahiyetindedir. Türk dış politikasının 2002 sonrası yükselişinin bir karşı koyması mahiyetine bürünen Suudi Arabistan, BAE ve Mısır ilişkilerinin siyasal, ekonomik ve güvenlik merkezli bir değişime uğradığı görülmektedir. Aşağıda yer alan bölümde Türk dış politikası ve seçilmiş ülkeler ilişkisi alt başlıklar halinde analiz edilmektedir.

2.2. Türk Dış Politikası ve Seçilmiş Ülkeler İlişkisi

2.2.1. Mısır

1990'lı yıllar Mısır'la önemli oranda yakınlaşmanın başladığı dönemlere tekabül eder. Karşılıklı üst düzey ziyaretlerle siyasal, ekonomik ve kültürel anlaşmalar imzalanmış, ilişkiler belli bir ivme kazanmıştır. 2000'li yılların başında aynı olumlu gelişme sürecinin devam ettiği söylenebilir. Ak Parti iktidarı ile bu olumlu gelişmeler devam etmiş, 2005 yılında Serbest Ticaret Anlaşması imzalanmıştır. Aynı zamanda askeri alanda da önemli gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır.

2011 Ocak ayında Arap Baharı olarak adlandırılan olayların etkisi ile başlayan protesto gösterileri bastırılmayınca, 30 yıldır iktidarda olan Hüsnü Mübarek istifa etmek zorunda kalmıştır. Olaylar devam ederken, o dönem Türkiye Başbakanı olan Recep Tayyip Erdoğan'ın toplumun taleplerinin dikkate alınması yönündeki öneri ve çabaları

³¹ Birol Ali Yeşilada ve Osman Göktuğ Tanrıku, "Regional Power Transition and the Future of Turkey", *Uluslararası İlişkiler*, Vol. 13, No. 52, Türk Dış Politikası Özel Sayısı (2016), s. 37.

³² Jack S. Levy, "Power Transition Theory and the Rise of China" *China's Ascent*, Ed. by. Robert S. Ross and Zhu Feng, USA, Cornell University Press, s. 13.

sonuç vermemiştir. 2012 yılında gerçekleşen seçimlerden Müslüman Kardeşler başarılı bir sonuçla, birinci parti olarak çıkmıştır. Adayları Muhammed Mursi, Cumhurbaşkanlığını seçimlerini kazanarak Mısır'da yeni bir dönem başlatmıştır.

Türkiye, başından beri Mısır'daki bu gelişmelere destek vermiştir. Dolayısı ile yeni yönetimle ilişkiler her alanda olumlu bir seyir izlemiştir. Türkiye mali yardımda da bulunarak ilişkilere verdiği önemi göstermiştir. 2013 yılında yeni bir askeri darbe ile Abdül Fettah el-Sisi yönetimi ele geçirince, Türkiye'nin tepkisi çok sert olmuştur. Halkın oyu ile seçilmiş meşru bir yönetimin askeri darbe ile devrilmesi, nereden bakılırsa bakılsın kabul edilemez bir durumdur. İkili ilişkiler bu andan itibaren gerileme sürecine girmiştir. Karşılıklı Büyükelçilerin çağrılması ve temsil düzeylerinin alt seviyelere inmesi ile iki ülke arasındaki olumlu hava hızlıca dağılmıştır.

2016 yılında İstanbul'da gerçekleşen İslam İşbirliği Teşkilatı zirvesinde dönem başkanlığı Mısır'dan Türkiye'ye devredilecekti. Burada devlet başkanları arasında bir buluşma veya görüşme basın ve siyasi kulislerde merakla beklenir ve konuşulurken, Mısır devlet başkanı Sisi toplantıya katılmayıp Dışişleri Bakanını gönderince ilişkiler daha da gerilmiştir.³³ 2018 yılında Mısır Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) ile Doğu Akdeniz doğal gaz yataklarına ilişkin anlaşmaya varınca, Türkiye bunu yok hükmünde saymış ve Mısır'la olan gerilim bir üst seviyeye çıkmıştır.

Siyasi ve diplomatik alanda gerilen ve bozulan ikili ilişkiler sonucunda Mısır Türkiye aleyhine söylem ve eylemlerine devam etmiştir. Birleşik Arap Emirliklerini (BAE) de adeta sözcü gibi kullanarak her zeminde Türkiye aleyhtarı bir hava bölgede yayılmaya başlamıştır. Arap Ligi'nin en önemli, hatta sürükleyici üyesi olan Mısır, iki konuda Türkiye aleyhinde karar çıkartabilmek için aktif çaba göstermiştir. Türkiye terörle mücadele kapsamında Kuzey Irak'taki PKK kamplarına hava saldırısı düzenleyince Arap Birliği bunu kınamış, Irak'ın toprak bütünlüğüne yapılan bir saldırı olarak kabul etmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Başika'da DAESH 'e karşı asker bulundurmasını Arap ulusal güvenliğini tehdit eden bir durum olarak ilan etmiş ve Türkiye'nin buradan

³³ Fatma Sariaslan, "Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2019, Sayı: 54, s. 543.

çekilmesi yönünde karar aldırılmıştır. Daha önce bu tip operasyonlarda sessiz kalan Arap dünyası, bu defa Mısır'ın siyasi manevraları ile Türkiye aleyhine bu kararları aldirmakla, zaten bozuk seyreden ilişkileri daha da germiş oluyordu.

Doğu Akdeniz doğal gaz yatakları ile ilgili Yunanistan, GKRY ve İtalya ile işbirliği ve bağlantılar kurarak Türkiye'yi dışlama yönünde eylemlerde bulunmuştur. Türkiye bu hamleye Libya ile **“Münhasır Ekonomik Bölge Sınırlandırma Anlaşması”** ile cevap vermiştir. Bu sıkıntılı siyasi sürece rağmen, Mısır'la yürütülen ekonomik ilişkiler büyük yara almadan devam ettirilebilmiştir. 2009 yılında 3 milyar dolar olan ihracat 2012 yılında 5 milyar dolara çıkmış, 2013 yılında düşüş başlamıştır. %13 dolayındaki düşüş zaman içinde tekrar yükseliş trendine geçmiştir. 2015 yılında süresi biten Ro-Ro Karayolu Transit Taşımacılığı anlaşması Mısır tarafından yenilenmeyerek iptal edilmiştir.

Mısır Türkiye'nin Afrika ve Basra Körfezine açılan kapısı iken, Türkiye de Mısır için Avrupa'ya açılan kapısı gibidir. Bu durumda her iki ülkenin menfaatleri olumsuz etkilenmekte, iki ülke ekonomileri bundan zarar görmektedir. Her ne kadar siyasi ilişkiler gergin olarak devam ediyorsa da ekonomik ilişkiler belli bir düzeyde de olsa yürütülebilmektedir. Türk ve Mısır halklarının birbirlerine karşı olumsuz tavırları hiç olmamıştır. İki ülke arasında var olan ortak tarihi geçmiş, kültürel ve dini değerlerin etkisi ile Mısır halkı ve Sivil Toplum Örgütleri ile ekonomik ve kültürel ilişkiler bir şekilde devam ettirilebilmektedir.

Bu ilişki durumunun yeniden değerlendirilmesi her iki ülkenin menfaatleri bakımından çok önemlidir. İlişkilerin önemli oranda kırılma noktası, Türkiye'nin Mısır'daki askeri darbe karşısında takındığı tavır olmuştur. Türkiye benzer darbelerden çok çekmiş bir ülke olarak, bunların doğurduğu ekonomik ve sosyal zararları fazlası ile yaşamıştır. Türkiye'nin darbe karşısında ortaya koyduğu sert tavrında geçmişin bu olumsuz mirasının elbette büyük etkisi vardır.

Ancak gelinen noktada bir değerlendirme yapılacak olursa, bu durumdan her iki ülkenin de olumsuzluklar yaşadığı görülmektedir. Türkiye ilkesel bir yaklaşımla kendine yakışan tavrı, tarihi tecrübelerini de düşünürsek, açıklıkla ortaya koymuştur. Bunun daha da ileri noktalara götürülmemesi, Türkiye'nin ilkesel duruşuna halel getirmeyecektir.

Dış politikada ülke menfaatleri öncelikli olarak değerlendirilmesi gereken konudur. Mısır'ın iç işlerini tanzim o ülkenin kendi iç işidir. Kaldı ki Türkiye Mısır'a karşı takındığı tavır ile darbe sonucu devrilen yönetime arka çıkmış oluyordu. Ancak bu tavrın onlara bir faydası olmamıştır. İlişkiler bir şekilde devam ettirilebilseydi, yaşadığımız tarihi tecrübe ile darbe sonucu devrilen siyasilere faydamız dokunabilirdi. Türkiye 27 Mayıs 1960 darbesi sonrası idam ettiği üç devlet adamının acısını ve utancını on yıllar sonra bile unutamamıştır. Yapılan iade-i itibar, anıt mezar gibi eylemler sonucu değiştirmemiş canlar geri getirilememiştir. Bu tecrübe ve derslerin Mısırlı muhataplara iletilmesi fırsatı da bulunamamış, bu şans da ortadan kalkmıştır. Türkiye tepkileri belli seviyede tutup, ilişkileri devam ettirerek bölge ülkeleri ile daha olumlu bir ortamı sağlayacak faydacı bir yaklaşım yerine, darbelerden çok çekmiş bir ülke olarak, dostlarını yarı yolda bırakmayan ilkesel bir tavır benimsemiştir. Ancak belirtmek gerekir ki dış ilişkilerde ebedi dostluk-düşmanlıklar olmaz. Yaşananlar bir yana bırakılarak ilişkileri düzeltme yönünde iki tarafın da iyi niyetli bir yaklaşımla, aktif bir tutum takınmaları Türkiye'nin, bölgenin ve Mısır'ın menfaatine olacaktır. Mısır ile normal ilişkilerimiz normal seyrinde devam etmiş olsaydı Doğu Akdeniz'de bu ülke ile anlaşma imzalamakla hem Türkiye hem de Mısır çok daha fazla avantajlı konumlar elde edebileceklerdi. İki ülkenin sahip olduğu ortak kültürel ve manevi değerler çok önemlidir. Mısır Arap ve İslam dünyasının önemli ülkelerinden birisidir. Siyasi ve kültürel bakımdan Arap ve İslam ülkeleri üzerinde etkisi büyüktür. Türkiye zaten bölgenin askeri, ekonomik, kültürel ağırlığı ve demokrasi tecrübesi ile imrenilecek bir konumdadır. Bu iki gücün işbirliğinden her iki ülkenin ve bölgenin yararına pek çok olumlu gelişmeler yaşanabilecektir.

2.2.2. Suudi Arabistan

Türkiye-Suudi Arabistan ilişkileri son yıllarda hiç olmadığı kadar olumsuz bir sürece girmiştir. Sorunsuz denebilecek bir seyir içinde iken, bazı bölgesel ve uluslararası ilişkiler bağlamında meydana gelen gelişmeler sonucu ilişkilerde sıkıntılar yaşanmaya başlamıştır. 2011 yılında başlayan Arap Baharı tüm bölge ülkelerini bir şekilde etkilemiştir. Suudi Arabistan bu olaylardan ilk derece etkilenen ülkeler arasında

olmamıştır. Ancak mevcut rejim olan bitenlerden tedirgin olmuş, iç bünyede bazı tedbirlerle olayları atlatmıştır.

Arap Baharı adı verilen ancak sonuçları itibarı ile bahara benzemeyen olaylar zinciri Arap-İslam dünyasını derinden sarsmıştır. Ayaklanan kitleler ekonomik sıkıntılar, zengin-fakir uçurumu, işsizlik, sosyal sorunlar, demokrasi talebi gibi bir kısım talepleri dile getirmişlerdi. Bunlar Suudi ve benzeri yönetimler için endişe verici gelişmelerdir. Türkiye'nin Suudi Arabistan ile ilişkilerini bozan bazı gelişmeleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. 2011 yılındaki Arap Baharının tetiklediği olaylar, bazı ülkelerde rejim değişikliklerine sebep olmuştur. Türkiye demokratik yapısı ve demokratik geleneği gereği, ileri sürülen haklı taleplere destek vermiştir. İlişkiler bu nedenle kopmamış, ancak araya bir soğukluk girmekle düşük bir seviyeye inmiştir. Kısaca Türkiye'nin Müslüman Kardeşler desteği, Suudi yönetimini tedirgin etmiştir.

2. Suudi gazeteci Cemal Kaşıkçı'nın 2 Ekim 2018 tarihinde Suudi Arabistan İstanbul Başkonsoloslugu'nda hunharca ve barbarca yok edilmesi ve Türkiye'nin konuyu uluslararası platformlarda dile getirerek, suçluların cezalandırılması talebi, olayın tertip edicisi olduğu anlaşılan prens Muhammed bin Selman'ı zor durumda bırakmış, Türkiye'ye karşı hasmane tutumunu pekiştirmiştir.

3. 2017 yılında Suudi yönetimi ve bir kısım körfez ülkeleri Katar'a boykot kararı alarak kendi emellerine hizmet etmeyen bu ülkeyi cezalandırmak istemişlerdir. Türkiye'nin Katar'a her türlü desteği vererek bu oyunu bir ölçüde bozması, ilişkileri olumsuz etkileyen bir diğer faktör olmuştur.

4. Velihaht prens Muhammed b. Selman tecrübesizliği, basiretsiz, basit ve fevri bazı davranışları ve politikaları ile Riyad'ın uluslararası arenada var olan kısmi ağırlığına da gölge düşürmüştür. Kaşıkçı cinayeti ve sonrasında yaşanan gelişmeler bunun en belirgin örneğidir.

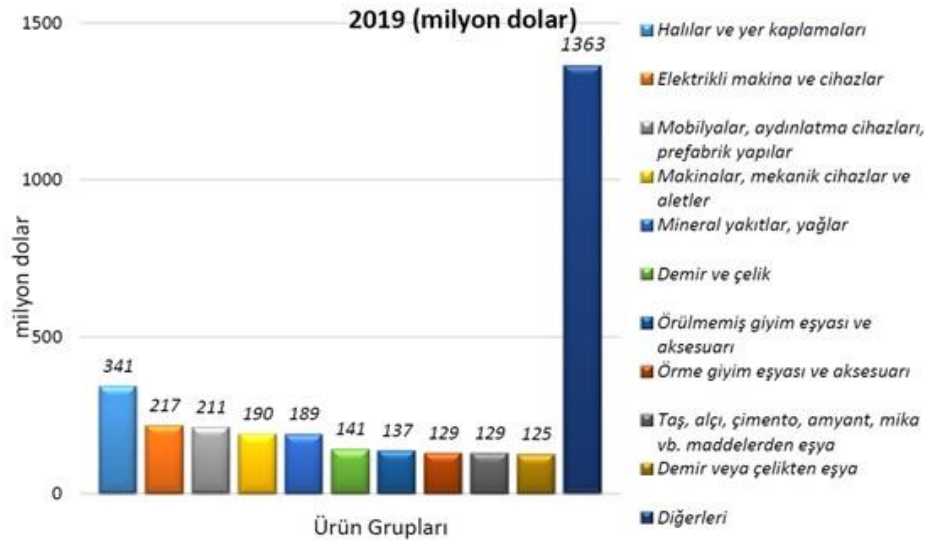
5. Amerikan baskısı sonucu İsrail ile kurulan yakın çalışma ortamı İran'ın bölgede elini güçlendirmekte, Filistin davasına sekte vurmaktadır. Bu siyaset tarzının Orta Doğu'da geçerli olduğunu söylemek zordur.

Suudi Arabistan bölge ülkelerinden İran ile sürekli olumsuz ilişkiler içinde olmuştur. Vahhabi düşüncesi Şiilikle hasmane bir tutum içinde olduğu için İran ile hiçbir zaman olumlu ilişkiler geliştirilememiştir. Türk-İran ilişkileri Suudi yönetimi tarafından hep

mesafeli olarak algılanmış. Filistin ve Gazze konusunda Türkiye tam destek verirken, Suudi yönetimi hep mesafeli kalmıştır. Türkiye'nin enerji konusunda Azerbaycan ve Kuzey Irak ile anlaşmalar yapması, Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerinde rahatsızlık konusu olmuştur. Ayrıca Türkiye'nin Hamas'a açık destek vermesi de Suudi yönetiminde rahatsızlıklara sebep olmuştur.

Bu inişli çıkışlı süreç Mısır örneğinde olduğu gibi Türk-Suud ekonomik ilişkilerine zarar vermiştir. Ticaret hacmi 2015 yılında 5.5 milyar dolar, 2016 da 5 milyar dolar, 2017 de 4.8 milyar dolar, 2018 de 5.1 milyar dolar, 2019 da 5.1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Ticaret Bakanlığı verilerine göre, 2019 yılı itibariyle Türkiye'nin Suudi Arabistan'a gerçekleştirdiği ihracatında başlıca ürün grupları aşağıdaki grafikte yer almaktadır.

Grafik 5: Türkiye'nin Suudi Arabistan'a İhracatında Başlıca Ürün Grupları

Kaynak: Trademap/Direct Data'dan aktaran T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, Suudi Arabistan Ülke Raporu, 2020, s. 16.

Söz konusu grafiğe göre 2019 yılında Türkiye'den Suudi Arabistan'a ihraç edilen ürünlerin başında halılar ve yer kaplamaları gibi ev eşyaları gelmektedir. Yine bu ev eşyalarına ek olarak, elektrikli makine ve cihazların ihracat ürün grupları arasında

ikinci sırada olduğu, bunu mobilya, aydınlatma cihazları ve prefabrik yapıların izlediği görülmektedir. Mineral yakıtlar, yağlar, demir çelik gibi temel işlenmiş sanayi ürünlerinin de Suudi Arabistan'a gerçekleştirilen ihracatta önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Söz konusu sanayi ürünlerine tek olarak, örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarları ile örme giyim eşyası ve aksesuarlarından oluşan tekstil ürünlerinin de Suudi Arabistan'a gerçekleştirilen ihracatta dikkate değer bir gelir kalemi olduğu anlaşılmaktadır.³⁴

2020 yılının son aylarında Suudi Arabistan'ın Türk mallarına boykot uygulaması kamuoyunda olumlu karşılanmamış, fazla taraftar bulamamıştır. Yönetim böyle bir kararlarının olmadığını söylese de, el altından bu tür bir girişimde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak Suudi toplumunun Türk mallarının kalitesine güveni vardır. Bu kampanyanın geri tepeceği görülmektedir. Tabanda, halklar arasında olumsuz bir durum zaten söz konusu değildir.

Suudi yetkililerinin temsil ettiklerini iddia ettikleri İslami yönetim ile uygulamaları taban tabana zıtlıklar içerisindedir. Hac ve Umre ibadetlerinin yapıldığı mekânlar bu ülkede bulunmakta, yönetime büyük sorumluluklar yüklemektedir. Ancak yönetimin davranışları ve yürütmeye çalıştıkları siyaseti bu sorumluluklarla bağdaştırma imkânı yoktur.

Prens M. B. Selman geleceğini ABD'nin desteğine bağlamış, iradesini onlara teslim etmiş görünüyor. İsrail ile açıktan değil de gizli ilişkilerle iktidarlarının devamını garanti altına aldıklarını var saymaktadırlar. Orta Doğu gibi hassas dengelerin olduğu bir ortamda sergilenen bu politik tercihin olumlu sonuçlar verme ihtimali yok gibidir. Halk desteğini almak yerine, dış güçlerden medet ummak sonuç vermeyecek boşuna çabalardan ibarettir.

2.2.3. İran

Türk-İran ilişkileri tarih boyunca hep inişli çıkışlı seyretse de belli bir düzeyi muhafaza edegelmiştir. İfade edildiği gibi İran tarihi boyunca hiç bağımsızlığını kaybetmemiş, Türkiye gibi İmparatorluk bakiyesi bir ülkedir. Türkiye ile bu benzerliği düzeyli ilişkilere de yansımaktadır. İran özellikle 1979 İslam devriminden sonra Batı ile ilişkilerinde sorunlar ve zorluklar yaşamaktadır. Ancak köklü devlet geleneği, mahir

³⁴ T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, "Suudi Arabistan Ülke Profili" 2020, s. 16.

siyasi tecrübeleri, tarihi ve kültürel zenginlikleri ile kendine has bir siyaset tarzını yürütebilmekte, Orta Doğu siyasetinde etkin konumu ile zaman zaman gelişmelere yön verebilmektedir.

İran'a karşı uygulanan ambargolar nedeni ile ülke içine kapanmış, nükleer enerji alanına yoğunlaşmıştır. İran, uluslararası toplantılara en yetenekli ve donanımlı elemanları ile katılmakla, savundukları tezleri kabul ettirme mücadeleleri takdire layıktır. Yalnızlığın verdiği duygu, her alanda güçlü olma refleksini harekete geçirmektedir.

Bölge sorunlarında, özellikle Suriye konusunda Türkiye'ye karşı safta yer almıştır. Suriye'deki rejimle ortak noktaları olmamasına rağmen rejime destek vermiş, Rusya ile hep aynı safta yer almıştır. Benimsediği politikasını ısrarla uygulama noktasında tavizsiz bir tutum içindedir. Suriye'de olup biten insani dramlar, katliamlar, yoğun insan hakkı ihlallerini nasıl içselleştirdiğini anlamak zordur. İran siyasette çok mahir bir ülkedir. Müzakere süreçlerini yönetmekte başarılı sayılabilirler. Gürültü çıkarmadan, sakin bir şekilde, sonuç almaya odaklı, sabırlı bir taktikle etkin bir görüntü vererek mücadelede yeteneklerini sergilerler.

Son aylarda Azerbaycan ile Ermenistan'ın Dağlık Karabağ sorunu nedeni ile giriştikleri savaştan, Türkiye'nin güçlü desteği ile Azerbaycan galip gelerek işgal edilen topraklarını kurtarmıştır. Ermenistan'ın Türk ürünlerine 6 ay geçerli olacak yaptırımlar uygulama kararı aldığı, 2.500 Türkiye menşeli ürüne ambargo uygulandığını bu ürünleri İran'dan almak istediği ve bir mutabakatın sağlandığı yönünde haberler basına yansımıştır. İran'ın PKK ve Kürt gruplarla ilişkisi iki ülke ilişkilerini zaman zaman germiştir. İran'ın PKK ile ilişki içinde olduğu şüphesi Türkiye'yi rahatsız ettiği gibi Türkiye'nin zaman zaman Kuzey Irak'ta PKK ya karşı giriştiği harekât da İran'ı rahatsız etmektedir. Ancak 2000 yılından beri bulunan ortak çalışma zemini ve Türkiye ile işbirliği bu konuda yumuşamaya neden olmuştur. Türkiye ve İran Barzani'nin bağımsızlık referandumu teşebbüsüne karşı çıkmışlar, bu noktada birlikte hareket edebilmişlerdir.

Türkiye'nin ABD ile ilişkileri İran tarafından bazen kuşku ile karşılanır. Obama yönetimi, İran'a ambargo uygulayarak İsrail'e dolaylı destek vermiştir. Trump ise

İran'a karşı daha sert bir politika izlemiş, nükleer enerji konusunda İran'ın imzaladığı anlaşmayı tanımadığını ilan etmiştir. Trump ayrıca bazı Arap ülkelerini ikna ederek İsrail ile işbirliği anlaşmaları imzalatarak İsrail'e daha güçlü destek vermiştir. ABD'de oluşmakta olan yeni dönemde, İran'a yönelik politikaların nasıl şekillendiğini zaman gösterecektir.

Türkiye ile İran çok farklı din anlayışları ve yönetim tarzlarını dikkate almadan, bazı sabit parametreler eşliğinde düzenli ilişkiler geliştirmişlerdir. Zaten Atatürk ve Şah Pehlevi dönemlerinin modernleşme serüvenleri de benzerlikler gösterir. İki ülke arasında taban tabana zıt olunan nokta Suriye politikasıdır. Türkiye, Astana sürecini başlatarak krizi soğutma siyaseti geliştirmiştir. Astana'da Türkiye, Rusya ve İran'ın öncülüğünde 2017 tarihinde başlatılan görüşme süreçlerine Suriye hükümeti ve muhalefet de katılmış, ancak buradan tarafları memnun edecek bir sonuca ulaşamamıştır.

İran'a uygulanan ambargo Türkiye'ye farklı imkânlar sunmaktadır. İki ülke arasındaki ticari ilişkiler bu ortamda canlanma eğilimine girmiştir. İran'ın Suudi Arabistan ile ilişkileri fevkalade bozuktur. Suudi hükümeti İran'a hep kuşku ile yaklaşmış, mezhep farklılığı bu olumsuzluğu tetiklemiştir. Bunda Suudi yönetiminin karşı blokun hamisi rolünü oynamaya çalışma çabasının tarihi arka planı yoktur. Suudi Arabistan ABD yaklaşması aradaki husumeti daha da körüklemektedir. Bu noktada İran'ın Türkiye'ye ihtiyaç hissetmesi eşyanın tabiatı gereğidir.

Bölgesel gerilimin kaynağının etnik ve mezhepsel farklılıklardan kaynaklanmadığı anlayışı önemli bir faktördür. Zira mezhep kavgaları hiçbir sonuca ulaşamayacağı gibi sonu gelmez çatışmalara yol açabilecek en kötü bir senaryodur. Mezhep olayı bir tarafa bırakılarak her iki tarafın kazanımlarına yönelik siyaset üretilmesi önemli bir faktördür. Son dönemde iki ülke Genelkurmay Başkanları seviyesinde teati edilen ziyaretler, ilişkilerin sadece ekonomik, siyasi ve kültürel boyutların ötesine geçeceği izlenimi oluşturmuştur. Suriye krizi bir şekilde sonuca bağlanırsa, Türkiye ile İran arasında önemli bir çatışma alanı kalmayacaktır. Sonuç olarak Türkiye-İran ilişkileri daha da gelişecek potansiyele sahip görünmektedir.

3. Seçilmiş Ülkelerin Siyasal, Teolojik ve Ekonomik Analizi

3.1. Mısır: Siyasal Sistem, İslam Dünyası İlişkileri ve Ekonomisi

3.1.1. Siyasi ve İdari Yapı

16. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilen Mısır, 19. yüzyılın ilk dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti konumunda iken, Sudan'ı da içine alan bir Hidivliğe dönüşmüş, bu aşamanın ardından, Kavalalı Mehmet Ali Paşa önderliğinde özerk duruma gelmiştir. Mısır'ın 1805 - 1848 tarihleri arasında Hidivliği'ni yapan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, bu dönemlerde Mısır'ı Batılı normlarına uygun şekilde yönetmeye yönelmiş ve ülke buna paralel olarak, radikal bir reform sürecine girmiştir. 1914 yılına dek hem hukuken hem de fiilen Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak kalmıştır. 1922 yılında Britanya Krallığı'na bağlı Mısır Krallığı ilan edilmiş, 1952 yılında askeri bir darbeyle krallığa son verilerek Cumhuriyet kurulmuştur ve tek partili bir siyasi dönem başlamıştır.³⁵

Mısır'da siyasi anlamda çalkantılı süreç yıllar boyu sürmüştür ve 1958 yılında Suriye ile birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti ismini almıştır. Hem uluslararası sistemde tüm dünyayı etkileyen gelişmelerin yaşanması (1929 Büyük Buhran) hem de bölgesel düzeyde meydana gelen olaylar (1948 İsrail'in Bağımsızlığı ve Arap-İsrail Savaşı gibi) Mısır'da milliyetçiliğin yükselişine sebep olmuştur. Yine ülkedeki radikal reform sürecinde gerçekleştirilen liberal politikaların ülke ekonomisine kalıcı çözümler getirememesi de milliyetçiliğin yükselişinde önemli rol oynamıştır. Tüm bu gelişmeler ile ülkedeki İngiliz etkisine karşı oluşan tepki sonrası muhalif hareketlerin güç kazanması ile 1952 yılında Hür Subaylar Darbesi (1952) gerçekleşmiş ve monarşi sona erdirilerek cumhuriyet kurulmuştur.³⁶

Tunus'ta başlayarak kitlesel bir harekete dönüşen Arap Baharı süreci Mısır'da siyasi ve toplumsal açıdan büyük bir değişimin başlangıcı olmuştur. Ülkeyi yaklaşık 30 yıldır yöneten Hüsnü Mübarek ABD başta olmak üzere Batı'ya eklemlenen ekonomik ve dış

³⁵ Yavuz Güçtürk, **Devrimden Darbeye Mısır'da İnsan Hakları**, İstanbul: SETA Yayınları, 2016, s. 9.

³⁶ Metin Öztürk, **Mısır, Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi**, Hasan Öztürk (Ed.), İstanbul: Bilgesam Yayınları, s. 7.

politika perspektifi ile ülke içerisinde baskıcı bir tutum sergilemiştir. Demokratikleşme hareketlerine yönelik Mübarek yönetiminin benimsediği katı politika muhalif hareketlerin yaşama alanlarını kısıtlasa da sosyal oluşumlar Mısır’da muhalif zemin oluşturabilmişlerdir.³⁷

Arap Baharının Mısır’daki yansıması Mübarek politikalarının eleştirilmesi ve özellikle gençlerden oluşan muhalif hareketlerin ön plana çıkması olmuştur. 2012 yılında yapılan halk oylaması sonucu cumhurbaşkanı seçilen Muhammed Mursi, 2013 yılının Temmuz ayında gerçekleşen askeri darbe sonucu görevden uzaklaştırılmıştır. Askeri darbeye rol alan Abdül Fettah es-Sisi ise 2013 yılında fiilen Cumhurbaşkanı koltuğuna oturmuş ve bugün görevine devam etmektedir.

3.1.2. Ekonomik Yapı

Mısır tarihsel süreç içerisinde yaşadığı dönüşüm ve mevcut potansiyeli ile Arap dünyasının nasıl şekilleneceğini önemli ölçüde belirleme kapasitesine sahiptir. Bu kapasite ise ekonomik bağlamda ele alınmaktadır. Zira Mısır ekonomisi Suudi Arabistan’ın ardından Arap dünyasının ikinci büyük ekonomisi ve yine Arap dünyasının en çok nüfusa sahip ülkesidir. Ülke ekonomisinin temel özelliklerinden biri, uzun yıllardır süren liberalleşme hamlelerine karşın kamu destekli sektörel gelişimdir. Kamusal alandaki hizmetler de değerlendirildiğinde ekonomik alandaki ağırlığın hizmet sektöründe olduğu görülmektedir. GSYH’nin yarısını hizmet sektörü oluşturmaktadır.³⁸

Mısır’da tarım sektörü etki alanı bakımından ekonomide ön plana çıkmaktadır. Zira söz konusu sektör gıda güvenliği, uluslararası ticaret, diğer sektörlerle girdi üretmesi ve istihdam yaratması bakımından önem teşkil etmektedir. Tarımın ardından gelen sanayi sektörü GSYH’nin üçte birini oluşturmaktadır. İşsizlik ise uzun yıllardır Mısır’daki kronik ekonomik problemlerden birisidir. Genç, kadın ve eğitimli nüfus kesim bu sorunda dikkat çekici gruplar olurken nüfusun %20’si yoksulluk sınırının altında hayatlarını devam ettirmeye çalışmaktadır. Son dönemde Doğu Akdeniz’de

³⁷ Muhammed Behçet, “İkinci Dünya Savaşı Sonrası Mısır Siyasi Tarihi Üzerinden Arap Baharı’nın İncelenmesi”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 21, Ek Sayı, 2019, s. 312.

³⁸ Heineman Jr., Ben W., “Why Egypt’s Economy Matters”, *The Atlantic*, http://www.law.harvard.edu/programs/corp_gov/articles/Heineman_Atlantic_12-12-11.pdf. (Erişim Tarihi: 10.12.2020)

enerji jeopolitiği üzerinde yaşanan gelişmelerde ön plana çıkan ülkelerden olan Mısır GKRY ile yaptığı Münhasır Ekonomik Bölge Anlaşması çerçevesinde hidrokarbon arama faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bu doğrultuda Mısır yönetimi ülke ihtiyaçlarını karşılamanın yanında enerji ihracatına yönelmeyi ve ülke ekonomisine girdi sağlayacak adımlar atmayı hedeflemektedir.³⁹

3.2. Birleşik Arap Emirlikleri: Siyasal Sistem, İslam Dünyası İlişkileri ve Ekonomisi

3.2.1. Ekonomik Yapı

BAE, hidrokarbon kaynakları açısından zengin ve ekonomisinde önemli yere sahip bir ülkedir. Petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar ülkenin ekonomik gelirini ve mali politikalarını doğrudan etkilemektedir. Ekonomisi 2009 yılında % 5'lik bir küçülme yaşayan BAE, 2011 yılında % 7 oranında büyümüştür. 2012 - 2015 yılları arasında % 5 seviyelerinde yakalanan büyüme hızı, 2016 - 2019 yıllarından düşüş eğilimine girmiş ve % 3'ten % 1,7'ye kadar gerilemiştir.⁴⁰

Enerji sektörü ülkenin toplam ihracatının % 58'ini oluşturmaktadır. % 20 değerli metaller ve % 3,3'ü alüminyumdur. Ham petrol % 37 ile en çok ihraç edilen üründür. Bunu % 16 ile petrol ürünleri ve % 9,5 ile külçe altın, altın mücevher ve elmas takip etmektedir.⁴¹ Ekonomisindeki petrol ve doğalgaza bağımlılığı azaltma hedefi bulunan BAE, üretim ve yatırım alanlarının çeşitlendirilmesine yönelik çalışmalarını sürdürmektedir.

Bu doğrultuda hazırlanan “*Abu Dhabi 2030 Planı*” çerçevesinde turizm, sağlık, finans ve emlak sektöründeki yatırımların artması hedeflenmiştir. Bu hedef çerçevesinde ülke milli gelirinin %64'ünün petrol dışı sektörlerden oluşması öngörülmektedir.⁴² Bu

³⁹ Charles Ellinas, John Roberts and Harry Tzimitras, “Hydrocarbon Developments in the Eastern Mediterranean”, **Atlantic Council**, 2016, p. 5.

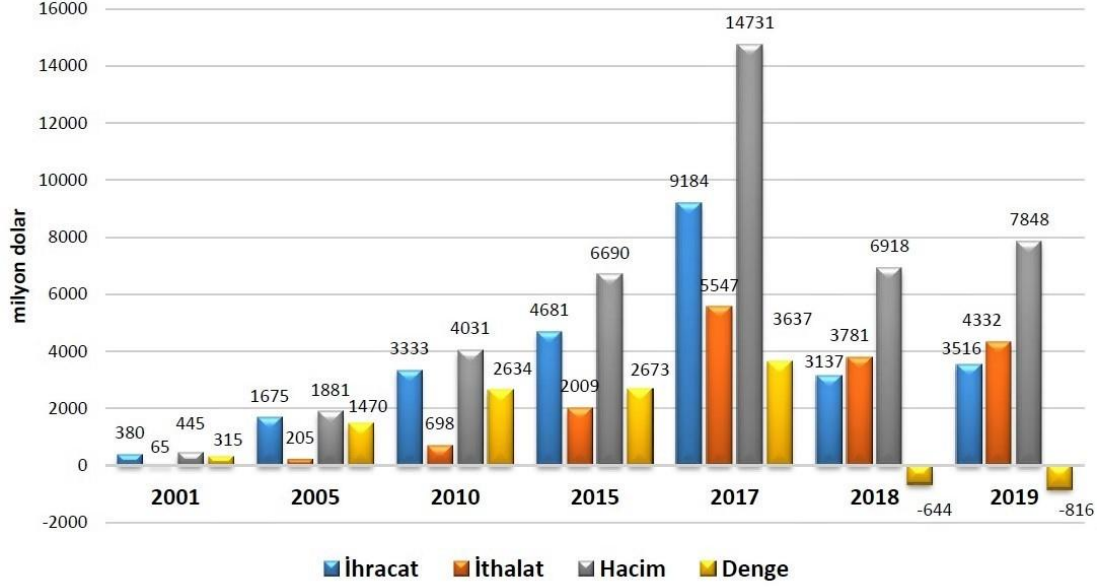
⁴⁰ World Bank “<https://data.worldbank.org/country/AE>”, United Arab Emirates, Çevrimiçi, (Erişim Tarihi: 09.12.2020)

⁴¹ OECD, <https://oec.world/en/profile/country/are>, United Arab Emirates, Çevrimiçi, (Erişim Tarihi: 09.12.2020)

⁴² T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, “**Birleşik Arap Emirlikleri Ülke Profili**” Temmuz 2020, s. 10.

ekonomik dağılım içerisinde Türkiye ve BAE dış ticaret dengesi ise aşağıdaki grafikte yer almaktadır.

Grafik 6: Türkiye'nin BAE ile Dış Ticaret Dengesi

Kaynak: Trademap/Direct Data'dan aktaran T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, "Birleşik Arap Emirlikleri Ülke Profili" Temmuz 2020, s. 12.

Türkiye ve BAE arasında gerçekleşen ticaret hacminin 2017 yılında yaklaşık 15 milyar dolar ile zirve yaptığı, 2018'de bu rakamın 7 milyar dolar seviyesinde, 2019'da ise yaklaşık 8 milyar dolar seviyesinde gerçekleştiği görülmektedir. Trademap verilerine göre, BAE'nin 2019 yılında ithalat yaptığı ülkeler sıralamasında, Türkiye %1,9 ile 14. sırada yer almaktadır. 2019 yılında gerçekleşen ihracatında ise Türkiye, %2,3 ile 13. sırada yer almaktadır. 2001 yılından 2018 yılına kadar Türkiye'den BAE'ye yapılan ihracatın, ithalatı karşılama oranı pozitif görünümde ve dış ticaret fazlası iken, 2018 ve 2019 yılından itibaren bunun negatif görünümlü olarak dış ticaret açığına dönüştüğü görülmektedir. Söz konusu dengede oluşan bu açığın, Türkiye-BAE ilişkilerinin siyasal görünümüne de negatif yönlü etkiler oluşturma potansiyeli oldukça yüksektir.⁴³

3.2.2. Birleşik Arap Emirlikleri'nin Stratejik Önemi ve Uluslararası Alandaki Pozisyonu

BAE her ne kadar petrol dışı ürünlerin ekonomideki etkinliği artırmaya yönelik hamleler yapsa da dünya petrolünün % 10'una sahip oluşu ve doğal gaz rezervleri

⁴³ T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, "Birleşik Arap Emirlikleri Ülke Profili" Temmuz 2020, s. 12.

bağlamında dünyada dördüncü sırada bulunması ülkenin stratejik önemini artırmaktadır. Küresel sistem içerisinde artan enerji ihtiyacı ülkenin mevcut kaynaklarına yönelik talebi de yükseltmektedir. Bu doğrultuda Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) kurucu üyesi olan BAE Basra Körfezi'nde Batı temelli güvenlik politikalarını desteklemiştir. Öyle ki 1991 yılındaki Körfez Savaşı'nda Amerika Birleşik Devletlerine 6.572 milyar dolarlık yardımda bulunmuş ve Körfez'deki hava üssü ve limanların kullanımına izin vermiştir.⁴⁴

2010 yılında başlayan Arap Baharı gelişmelerinin ardından sert bir tavır gösteren BAE, Yemen'de Husilere karşı Suudi Arabistan ile birlikte sahada etkin bir şekilde yer almaktadır. 2020 yılı içerisinde Suudi Arabistan ile Yemen'de desteklenen gruplar bakımından fikir ayrılığı yaşayan BAE yönetimi 2020 yılının Eylül ayında İsrail ile ilişkilerin normalleşmesi yönündeki anlaşmaya imza atmıştır. İran'a yönelik Suudi Arabistan ile birlikte sert bir tutum gösteren BAE'nin Yemen ve İsrail noktasındaki uluslararası politikasının Suudi Arabistan'dan giderek ayrışması ülkenin küresel anlamdaki stratejik önemini artırmak hedefinin olduğunu göstermektedir. Libya'da devam eden iç karışıklık sürecinde Hafter güçlerine askeri anlamda desteğini sürdüren BAE, Doğu Akdeniz gelişmelere de müdahil olmak istemektedir.⁴⁵

3.3. Suudi Arabistan: Siyasal Sistem, İslam Dünyası İlişkileri ve Ekonomisi

3.3.1. Siyasi ve İdari Yapı

Arap Yarımadası'nın önemli bir bölümünde tarihte ilk kez kalıcı ve istikrarlı bir siyasi birim oluşturulması sonucunda ortaya çıkan Suudi Arabistan, Selefi/Vahhabi anlayışa uygun şeriat yasalarınca yönetilen bir krallıktır.⁴⁶ Ülkeye 1953 yılına kadar Kral Abdülaziz, 1953 - 1964 yılları arasında Kral Suud, 1964 - 1975 yıllarında Kral Faysal,

⁴⁴ Asiye Aslan, "Birleşik Arap Emirlikleri: Ülke Analizi", **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4, 2016, s. 97.

⁴⁵ Muhittin Ataman, Mehmet Ali Karaduman, "Bae Ve Suudi Arabistan'ın Libya Krizine Müdahalesi", **SETA Analiz**, Sayı: 308, Şubat 2020, s. 8.

⁴⁶ Muharrem Hilmi Özev, "Siyasi Ekonomik Çıkarlar Ve Kimlik Politikaları Çerçevesinde 1929-2015 Arası Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri", **Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2016, s. 13.

1975 - 1982 yıllarında Kral Halid, 1982 - 2005 yıllarında Kral Fahd hükmetmiş olup, Temmuz 2005 - 2015 yılları arasında Kral Abdullah hükmetmiştir. 2015 yılından bu yana ise Kral Selman ülkeyi yönetmektedir. Krallık, kardeşlerin tamamı ölene kadar en büyük kardeşe geçtiğinden Suudi Arabistan yaşlı krallar tarafından idare edilmektedir.⁴⁷

Suudi Arabistan'da seçilmiş üyelerden oluşan bir meclis bulunmamaktadır. Bu nedenle ülkenin siyasi yapısında partiler ve seçim sistemi de söz konusu değildir. Uluslararası alanda Suudi Arabistan'a adalet sistemine yönelik bu mekanizmanın iyi işlemediği ve özellikle yabancıların mahkeme önünde eşit muamele görmediği yönünde yoğun eleştiriler yöneltilmektedir. Şer'i konulara ilişkin davalar şeriat mahkemelerinde ele alınırken; vergi, elektrik, su, gaz, şirket işlemleri gibi ekonomik meselelere dair davalara idari mahkemeler bakmaktadır. Ülkede cezaların ağırlığı caydırıcılığı artırmaktadır. Bu nedenle suç işleme oranları düşüktür.

3.3.2. Ekonomik Yapı

Coğrafi faktörlere ek olarak, başlangıcından son zamanlara dek, ülkenin önemli kaynaklarından biri olan petrol üretiminin ve pazarlamasının büyük ölçüde batılı şirketlerce gerçekleştirilmesi ve üretilen petrolün tek müşterisinin Batılı ülkeler olması Suudi Arabistan'ın Batı ittifakı içinde kalmasına neden olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile birlikte günümüze kalan gelen süreçte tıpkı uluslararası para ve ticaret rejimlerinde olduğu gibi, uluslararası enerji rejiminin kontrolünü de elinde tutmak istemektedir. Bu noktada sahip olduğu rezervler, üretim kapasitesi ve özellikleri ile Suudi Arabistan küresel enerji güvenliği bakımından göz ardı edilemez bir ülke konumundadır. Ne var ki, kaya gazı/petrolü, füzyon teknolojisi, yenilenebilir enerji kaynakları ile ilgili son gelişmelere ek olarak, Çin ve Hindistan gibi ülkelerin yeni önemli tüketici ve yatırım alanı ülkeler haline gelmesi Suudi Arabistan'ın küresel politikadaki konumunun da uzun vadede değişebileceğini göstermektedir.⁴⁸

⁴⁷ Suudi Arabistan Ülke Raporu, T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, 2020, s. 3.

⁴⁸ Muharrem Hilmi Özev, "Siyasi Ekonomik Çıkarlar ve Kimlik Politikaları Çerçevesinde 1929-2015 Arası Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2016, s. 13.

Günümüzde uluslararası sistem içerisinde ve bulunduğu bölge içerisindeki önemli ekonomilerinden biri ve Türkiye gibi G20 üyesi olan Suudi Arabistan yaklaşık 30 milyon nüfusla, 350 milyon nüfuslu Arap dünyası GSMH'sinin % 25'ine sahiptir. GSMH'nin büyük bir bölümü enerji hammadde ihracatına bağlıdır ve bu durum ülkenin dağıtıcı devlet niteliğinin baskın ve sürekli hale gelmesine neden olmaktadır. Ülkedeki nüfusun hızlı bir artış eğiliminde olması, eğitim ve iletişim olanaklarının artması ve küreselleşme fenomeni gibi nedenlerden ötürü dağıtıcı devletin sürdürülebilirliği tartışılabilir hale gelmiştir.

Suudi Arabistan tarihsel süreç içerisinde dalgalı seyreden petrol fiyatları karşısında istikrarlı bir ekonomiye sahip olma amacıyla yeni iş modelleri ve alt yapı yatırımları ile ekonomisini çeşitlendirmeye çalışmaktadır. Ancak bütün çabalara rağmen, günümüze dek ülke GSMH'si büyük ölçüde petrolden oluşmuş ve ekonomik çeşitlendirme tam olarak sağlanamamıştır.⁴⁹

3.3. Suudi Arabistan'ın Stratejik Önemi ve Uluslararası Alandaki Pozisyonu

Nüfusuna nispetle görece geniş ve bir coğrafyaya, stratejik bakımdan oldukça önemli bir jeopolitik konuma ve küresel enerji kaynaklarının önemli bir bölümüne sahip olması Suudi Arabistan'ın iç ve dış politikasını belirleyen temel faktörler olmuştur. Dünya ana kıtası kara ve deniz ulaşımındaki merkezi konumunun yanı sıra Müslümanlar için kutsal mekânlar olan Mekke ve Medine'nin bu Suudi Arabistan toprakları üzerinde bulunması ülkeyi sadece İslam dünyası açısından değil, Müslüman nüfusa sahip ülkeler açısından da önemli hale getirmiştir.

Suudi Arabistan sahip olduğu en önemli hidrokarbon kaynağı olan petrolü dış politikasında önemli bir araç olarak kullanma eğiliminde olmuştur. Bu doğrultuda OPEC, OAPEC, İİT, Dünya Müslüman Birliği (Rabıta, WML) ve Müslüman Öğrenciler Birliği gibi örgütleri gerek bölgesel rakiplerine üstünlük kurmak gerekse iş birliği ve ittifak sistemlerini geliştirmek amacıyla kullanmaktadır. Öyle ki 2017 yılında

⁴⁹ Suudi Arabistan Ülke Raporu, T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, 2020, s. 3.

Körfez Ülkeleri tarafından Katar'a karşı uygulanan sert muhalefet sırasında Suudi Arabistan söz konusu örgütü etkin bir şekilde kullanmak istemiştir.⁵⁰

Suudi Arabistan'ın dış politikası üç farklı sacayağı üzerinde şekillenmektedir. Güncel gelişmelerle birlikte daha da netlik kazanan bir biçimde uluslararası düzlem içerisinde ABD ile ilişkilere büyük önem verilmektedir. Bu ilişki biçiminde petrol ve askeri boyut etkin konumdadır. Bölgesel düzlemde ise Suudi Arabistan Ortadoğu jeopolitiği içerisinde güç dengesini dikkate almaktadır. Bu dengeyi ve dolayısıyla bölgesel güç hedefini akamete uğratacak her türlü girişimi karşı farklı seviyelerde tepki göstermektedir.

Üçüncü ve son düzlemde ise Körfez bölgesini kendi etki alanı içerisinde yönetmek istemektedir. Bu görüşe uygun olarak uygun olarak Yemen ve Bahreyn'deki olaylara müdahale etmekte etkin araçlar kullanılmıştır. Ancak bu düşünceye yönelik hamleleri kimi zaman birlikte hareket ettiği ülkeler ile rekabet eşliğini artırmıştır. Nitekim Birleşik Arap Emirlikleri ile Yemen'de Husilere karşı yürütülen operasyonlarda her iki ülke de farklı gruplara destek vermeye yönelmişlerdir. Böylece dış politikada iki ülke arasındaki iş birliğinde önemli bir aşınma meydana gelmiştir.⁵¹

Bölgedeki gelişmelerin hem kendi rejiminin geleceğini hem de ülkenin toprak bütünlüğünü tehdit ettiğini öngörmektedir. Aynı zamanda Mübarek yönetimi gibi güçlü bölgesel müttefiklerini kaybeden Suudi Arabistan, İran'ın bölgedeki etkisinin artmasından endişe etmektedir. Suudi Arabistan ile İran arasındaki ideolojik ve jeopolitik rekabet Arap Baharı sonrası en üst düzeye çıkmıştır. İran nükleer programına karşı tavrı alan Suudi Arabistan, nükleer silaha sahip bu ülkenin bölgedeki etkisinin daha fazla artacağını öngörmektedir.⁵²

Sonuç

Bu çalışmada, Türk dış politikası ve İslam dünyası ilişkileri güç dengesi ve güç geçişi teorisi ekseninde analiz edilmiştir. Söz konusu analizi yerine getirirken, Türkiye ve seçilmiş ülkeler Suudi Arabistan, Mısır, BAE ve İran arasında işbirliği ve çatışma alanları sıralanmıştır. Bu ülkeler ile ilişkilerde yaşanan paradigma değişimlerinde,

⁵⁰ Ertan Efeğil, "Suudi Arabistan'ın Dış Politikasını Şekillendiren Faktörler", *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 5, Sayı: 53, 2013, s. 110.

⁵¹ a.g.e

⁵² Neil MacFarquhar, "Saudi Cash is the Key to Quiet in the Kingdom," *The International Herald Tribune*, 10 Haziran 2011, s. 4.

Türkiye'nin Ortadoğu ve Arap yarımadasında artan jeopolitik kapasite ve performansının belirleyici olduğu görülmüştür.

Türk dış politikasında yaşanan bu dönüşüm ile seçilmiş ülkelerde Arap baharı sonrası yaşanan politik değişimlerin, bölgesel güç dengesi rekabetinin belirleyici bileşenleri olduğu görülmüştür. Bu güç dengesi inşasının, İslam dünyası kavramsallaştırması içerisinde işbirliği alanlarında *ayrışmaya*, bölgesel liderlik rekabetinde *yeni ittifakların* kurulmasına neden olduğu anlaşılmıştır. Türkiye'nin Doğu Akdeniz ve Körfez bölgesinde yaşadığı siyasal rekabette, Mısır, Suudi Arabistan ve BAE'nin söz konusu ittifakların parçası olduğu görülmüştür.

Çalışmada, İslam dünyası olgusu coğrafi, siyasi, ekonomik ve dini temelleri ile ifade edilmektedir. İslam dünyasının, küreselleşmenin getirdiği zorlamalar, mezhep, etnisite, milliyetçilik, sosyal yapı ve sınıf temelli çatışmalar ile *kritik sınamalardan* geçtiği anlaşılmaktadır. Bu yönüyle İslam dünyası işbirliği pratiğinin, bölgesel çatışma ve uzlaşmazlıkları önlemede yeteri kadar etkili olamadığı, küresel sorunlar karşısında ise etkin bir inisiyatif geliştiremediği görülmektedir.

Çalışmada neorealizmin temel argümanlarına atıfla sistem-devlet-birey düzleminde ilişki ve *bütünsel* bir analiz sunulmaktadır. Söz konusu bütünsellik, bölgesel güç dengesi ve güç geçişi teorileri ile test edilmektedir. Türkiye'nin İslam dünyası ve bölgesel güç dengesinde üstlenmiş olduğu politik rol ve fonksiyonun korunması ve sürdürülmesinde; uluslararası ilişkilerdeki *nesnel gerçeklikler* ile ekonomik, siyasal ve güvenlik merkezli *ulusal çıkarlarının* ön planda olması gerektiği sonucuna varılmaktadır. Günümüz İslam dünyası zorlu bir süreçle karşıya bulunmaktadır. Dünya konjonktürünün bir değişim geçirmekte olduğu, güçlü ülkelerin yeni bir kısım kurgular oluşturmaya çalıştıkları bir süreçten geçmekteyiz. Bölgemiz ve İslam dünyası bu gelişmelerden en çok etkilenen bir konumda bulunmakta, bu ataklara karşı güçlü ve uyanık olmak gerekmektedir.

Özellikle Arap Baharı diye adlandırılan olaylar zinciri sonunda, beklenen ve arzu edilen ortamın olduğu düşüncesi ile güçlü aktörler bölgeyi yeniden şekillendirme arayışlarına hız vermişlerdir. Arap Baharının başarısızlıkla sonuçlanmasının, bölgedeki yeni düzen arayışları ile ilgisi gözlerden uzak tutulmamalıdır. Suriye

uluslararası güçlerin oyun ve güç gösterisi alanına dönüşmüş, yaşananlar en çok Türkiye'yi etkilemiştir. Dört milyona yakın Suriyeli göçmenin ortaya çıkardığı ekonomik ve sosyal tablonun yanında, bu ülke ile uzun bir sınırimızın olması, güvenlik sorunları başta olmak üzere pek çok yeni uğraş alanı ortaya çıkarmıştır.

Doğu Akdeniz'de muhtemel petrol ve doğal gaz yatakları, bölge ile ilgisi olmaması gereken Fransa'yı iştahlandırmış, gözleri bu bölgeye çevirmiştir. Türkiye'nin bazı komşu ülkelerle yaşadığı bir kısım sorunları da fırsat bilerek yeni ittifaklar kurmaya çalışmakla, bölgeden güç devşirme arayışlarına girmiştir. On yıllar önce kendi emelleri ve çıkarları doğrultusunda şekillendirdikleri bölgeyi, tekrar arzu ve isteklerine uygun bir şekilde oluşturmaya çalıştıkları görülmekte, yeni düzene uygun sömürünün yollar aranmaktadır.

Bölgemizde cereyan eden olaylar ve kurgulanmaya çalışılan oyunlar karşısında Mısır, İran Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri bağlamında bir analiz yapılarak muhtemel sonuçlar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yaşananlar karşısında birlik halinde tavır alma imkânının pek bulunmadığı görülmekle birlikte, ilgili her ülkenin menfaatine uygun olabilecek bazı çıkış noktalarının olabileceği üzerinde yorumlar yapılmıştır.

Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Mısır'ın başını çektikleri Türkiye karşıtlığı, ilgili ülkeleri olduğu gibi bölgeyi de olumsuz etkileme potansiyeli taşımaktadır. 60'a yakın ülkenin üye olduğu İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) yaşananlar karşısında etkili bir tavır almakta başarısız kalmakta, adeta seyirci konumunda bulunmaktadır. Çok güçlü ekonomik, stratejik ve turistik imkânlara sahip İslam dünyası bu gücünü avantaja çevirmede belirleyici olamayınca, bölge dışı egemen güçler alan kazanma mücadelesine girmektedir.

Bu çalışmada bir özeleştirici yapılarak, tüm zorluklara rağmen her ülkenin menfaatine olabilecek hareket tarzları ortaya konmaya çalışılmıştır. Mevcut olumsuzlukları körüklemekten, bozulmaya yüz tutan ekonomik ve kültürel ilişkilerin yeniden canlandırılmasına yönelik iyi niyetli yaklaşımlar ortaya konmaya çalışılmış, krizlerin aşılmasında siyasilere yanında, onlara ufuk açacak yöntem ve değerlendirmelere her zamandan çok ihtiyaç bulunduğu düşüncesinden hareketle bir kısım değerlendirmeler sunulmuştur.

Kaynakça

- Acar, M.: “Uluslararası Bir Aktör Olarak İslam İşbirliği Teşkilatı”, **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1, 2019, ss. 51-68.
- Aktaş, M.: “Avrupa’da Yükselen İslamofobi ve Medeniyetler Çatışması Tezi”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 13, No: 1, 2014, ss. 31-54.
- Aslan A.: “Birleşik Arap Emirlikleri: Ülke Analizi”, **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4, 2016, ss. 93-124.
- Ataman, Muhittin, Mehmet Ali Karaduman: “BAE ve Suudi Arabistan’ın Libya Krizine Müdahalesi”, **SETA Analiz**, Sayı: 308, Şubat 2020.
- Aydın, Mustafa, Sinem Açıkmeşe: “İslam Örneğinde Küreselleşen Dünyada Kimliğe Dayalı Güvenlik Tehditleri”, **Uluslararası İlişkiler**, Vol. 5. No. 18, Summer 2008, ss. 197-214.
- Aydınalp, H.: “Sosyal Çatışma ve Din”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 2, 2010, ss. 187-215.
- Behçet, M.: “İkinci Dünya Savaşı Sonrası Mısır Siyasi Tarihi Üzerinden Arap Baharı’nın İncelenmesi”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt. 21, Ek Sayı, 2019, ss. 303-321.
- Ben, Heineman Jr., W.: “Why Egypt’s Economy Matters”, The Atlantic, (Çevrimiçi) http://www.law.harvard.edu/programs/corp_gov/articles/Heineman_Atlantic_12-12-11.pdf. Erişim Tarihi: 10.12.2020.
- Biçer, R.: “Küreselleşme ve Mezhep Çatışmaları”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 14, Sayı:2, 2016, ss. 361-375.
- Briggs, Asa, Patricia Clavin: **Modern Europe, 1789-Present**, Pearson Longman, 2003.
- Efegil, E.: “Suudi Arabistan’ın Dış Politikasını Şekillendiren Faktörler”, **Ortadoğu Analiz**, Cilt: 5, Sayı: 53, 2013, ss. 104-113.
- Ellinas, Charles, John Roberts, Harry Tzimitras.: “Hydrocarbon Developments in the Eastern Mediterranean”, **Atlantic Council**, 2016.
- Fitch Solutions, **Saudi Arabia Country Risk Report**, 2020.
- Fitch Solutions, **United Arab Emirates Trade and Investment Risk Report**, 2020.

- Fitch Solutions, **Egypt: Country Risk Report: Includes 10-years forecasts to 2028, Q4, 2019.**
- Güçtürk, Y.: **Devrimden Darbeye Mısır'da İnsan Hakları**, İstanbul, SETA Yayınları, 2016.
- İhsanoğlu, E.: **Yeni Yüzyılda İslam Dünyası: İslam Konferansı Teşkilatı 1969-2009**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014.
- İnce, C.: “İslam Dünyasındaki Göçün Temel Dinamikleri: Çatışma ve Yoksulluk”, **Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Genişletilmiş Özetler Kitabı**, 14-17 Eylül 2017.
- İslam İşbirliği Teşkilatı, **İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi SESRIC: Topyekün Kalkınma için İşbirliği**, 2015.
- Kalın, İ.: **Ben, Öteki ve Ötesi: İslam Batı İlişkileri Tarihine Giriş**, İnsan Yayınları, 2016.
- Kaufman, Stuart J, Richard Little, William C. Wohlforth: **The Balance of Power in World History**, Palgrave Macmillan, 2007.
- Keohane, Robert O.: **After Hegemony: Cooperation and Discord in World Political Economy**, USA, Princeton University Press, 2005.
- Kesgin, A.: “Farklılaşan Köklerden Benzeşen Çatışmalara: İslam Coğrafyasının Modern Çatışma Unsurları”, **Sects, Ethnicity and Conflict Resoulution**, TASAM, 2015, ss. 33-68.
- Lemke, D.: “Toward a General Understanding of Parity and War”, **Conflict Management and Peace Science**, Vol. 14, No. 2, Fall, 1995, pp.143-162.
- Lemke, D.: “The Continuation of History: Power Transition Theory and the End of the Cold War”, **Journal of Peace Research**, Vol. 34, No. 1, Feb. 1997, pp. 23-36.
- Lemke, Douglas, Suzanna Werner: “Power Parity, Commitment to Change, and War”, **International Studies Quarterly**, Vol. 40, No. 2 Jun. 1996, pp. 235-260.
- Levy, Jack S.: “Power Transition Theory and the Rise of China” **China's Ascent**, Ed. by. Robert S. Ross and Zhu Feng, USA, Cornell University Press, pp. 11-33.

MacFarquhar, N.: “Saudi Cash is the Key to Quiet in the Kingdom,” **The International Herald Tribune**, 10 Haziran 2011.

Nicolson, H.: **The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity 1812-1822**, 1946, London Constable.

Özev, Muharrem H.: “Siyasi Ekonomik Çıkarlar ve Kimlik Politikaları Çerçevesinde 1929-2015 Arası Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri”, **Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2016, ss. 11-28.

Öztürk, M.: **Mısır, Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi**, Hasan Öztürk (Ed.), İstanbul, 2016, Bilgesam Yayınları.

Sarıaslan, F.: “Türkiye-Mısır İlişkilerinde Ekonomik Dinamiklerin Etkisi”, **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2019, Sayı: 54, ss. 526-559.

Schröder, P.: “The 19. Century System Balance of Power or Political Equilibrium”, **Review of International Studies**, Vol. 15, No. 2, Special Issue on the Balance of Power, Apr., 1989, pp. 135-153.

Suudi Arabistan Ülke Raporu, **T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü**, 2020.

Şimşek, İ. Y.: “Yeni Yüzyılda İslam Dünyası: İslam Konferansı Teşkilatı 1969-2009”, ss. 142-148.

T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, “**Birleşik Arap Emirlikleri Ülke Profili**” Temmuz 2020.

Turan, N. S.: **Hilafet: Erken İslam Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, (Çevrimiçi) **Uluslararası Teşkilat Künyesi: İslam İşbirliği Teşkilatı**, [http: www.mfa.gov.tr_Erişim](http://www.mfa.gov.tr_Erişim) Tarihi: 05.12.2020

Vikipedi, “Devlet Planlama Teşkilatı” (Çevrimiçi) https://tr.wikipedia.org/wiki/D-8_Ekonomik_%C4%B0%C5%9Fbirli%C4%9Fi_Te%C5%9Fkilat%C4%B1#cite_note-4 Tarihi: 05.12.2020

**TÜRK DIŞ POLİTİKASI VE İSLAM DÜNYASI İLİŞKİLERİNİN SEÇİLMİŞ ÜLKELER ÜZERİNDEN
ANALİZİ: MISIR, İRAN, SUUDİ ARABİSTAN VE BİRLEŞİK ARAP EMİRLİKLERİ ÖRNEĞİ**

World Bank.: **United Arab Emirates**, (Çevrimiçi)

<https://oec.world/en/profile/country/are> Erişim Tarihi: 09.12.2020

Yeşilada, B. A. ve Tanrıkulu, O. G. “Regional Power Transition and the Future of Turkey”, **Uluslararası İlişkiler**, Vol. 13, No. 52, Türk Dış Politikası Özel Sayısı, 2016, ss. 23-46.